

Нацска ...
Республика ...

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 115 (16888)

2004 чылдың
август 17,
вторник

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 19.30.
Садар өртээ 3 рубль.

Байыр чедиришкиннери

САРЫГ-СЕП 100 ХАРЛААН

Хүндүлүг сарыг-сепчилер!
Кайгамчык юбилейиңер—
Силернин суурунарның үнде-
зилеттиниң тургустунганының
100 чыл юбилейи-биле сагыш-
сеткилим ханызыңдан байыр
чедирдим. Тываның чыл төөгүзү
эрткен чүс чылда эгелээн,
Россияның кезээ, республика
бооп тургустунуп турар үеде
бистиң черивисе Силернин
суурунар бодунуң эгезин салган.
Ынчаарда, аңаа, ээн черге –
кадык-шырак, дидим, сайгар-
лыкчы, кыдыыңдан дуза дилевес,
боттарының угааны-биле чурт-
тап, ажылдап чораан кижилер-
ниң салгалы өскен. Аңаа интер-
националчы ниитилежилге
тыптып, бөгүңгү хөй национал-
дыг Тываның кадык-чаагай
болгаш чөпшээржилгелиг болу-
рунуң дириг үндезини апарган
орус болгаш тыва чоннарның
шынчы, үре-түннелдиг найыра-
лының эгезин салган. Ол черден
республиканы хөй он чылдарда
удурткан Салчак Токадан эге-
лээш, республика деңнелинде бо
хүннерде ажылдап чоруур
күрүнө ажылдакчылары, поли-
тиктиер, ажыл-агый удурткучу-
лары, бизнесменнер үңгени
таварылга эвес. Оларның ачы-
зында Силернин суурунар бол-
гаш кожууннар улуг чедиши-
киннерни чедиң ап, Тываның
хөгжүлдизинге болгаш чечекте-
лишкениңге улуг үлүүн кирип
турар. Ол дээш Силернин хоо-
чуннарыңарга, шаандагы Зна-
менканың, амгы Сарыг-Септин
барык чажыттары—Матрена
Матвеевна Казаковага, Ольга
Тимофеевна Попковага, Варвара

Савиновна Анфибалолага черге
чедир мөгейип ор мен. Силер-
ниң-биле кады алдарлыг бо
суурунуң бүгү үндезилекчиле-
ринге, Каа-Хемде бо суурунуң
эгезин салган баштайгыларга
четтиргенивисти илереттивис.
Ындыг кайгамчык кижилерни
өстүрүп кижизиткениңер дээш
четтирдим.

Силернин байлак чериңерни
болгаш Сарыг-Сеп суурун хөг-
жүдеринче республика Чазаа
кичээңгей угландырып турарын
билер силер. Шилчилге үе-
чадазының бергелери турза-даа,
ынаар долу үнелиг орукту кыл-
дывыс, моон соңгаар ажыл-
даарыңа таарымчалыг байдалды
тургустувус. Эки ажылдаары
силерден хамааржыр. Сарыг-
Сеп бодунуң ийиги чүс чылында
экономиктиг өзүлдеге, чуртта-
кчыларының чаагай чоруун
бедидеринге бурунгаар базымны
кылырыңа бүзүрээр мен.

Сууруну улам чаагайжыдып,
оң чонунуң амьдырал байдалын
экижидеринче угланган суур ча-
гыргазының алган угланыш-
кыны бүдерин, төрөөн черинге
чоргаарланып, оң чону эп-
найыралдыг, чөпшээржилгелиг
чурттаарын күзедим. Эвилел-
дежип тургаш кандыг-даа бер-
гелерни ажып эртеривиске
бүзүрээр мен, оң херечизи—
Силернин күш-ажылга ынак
чоруунар, сайгарлып шыдаа-
рыңар, кандыг-даа байдалдарга
ажылдап билериңер болгай.

Байырлал-биле, эргим өң-
нүктер! Чаа чүс чылда оруунар
улам ажык болзун!

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.

ЮБИЛЕЙИҢЕР-БИЛЕ!

Хүндүлүг Шангыр Пиче-
оолович!

70 харлаан юбилейиңер-биле
чүрээм ханызыңдан изиг байыр
чедирдим!

Силернин амьдыралыңар—
чайгылыш чок бурунгаарлаа-
рының, чаа бедиктерни болгаш
сорулгаларны чедип алырының
үлегери. Силер Тываның
социал-экономиктиг хөгжүлд-
зинге улуг үлүүн кириген
төлөптиг кижилерниң бирээзи
болгай силер. Силернин уйгу-
дыш чок үре-түннелдиг ажыл-
чорудулганар, сорулганарже
чүткүлүңер болгаш принци-
палдыг чоруунар ханы хүндүт-
келди болдуруп турар. Яңы-бүрү
удуртур ажылдарга ажылдап
тургаш, Силер эгезинден-не
билдиглиг организакчы, эртем-
билиглиг специалист, угаанныг
болгаш идегелдиг кижизиг чо-
руунарны көргүскен силер.
Ажылгыр, идепкейлиг, сагыш
човангыр кижик деп силерни чон
мактаар.

Республиканың партия, күе-
секчи эрге-чагырга органа-
рынга болгаш профэвилелде-
ринге хөй чылдарда ак сет-
килдиг күш-ажылыңар дээш
бистиң өөрүп четтириши-
кинвистиң чылыг сестерин бо
кайгамчык хүнде хүлээп ап
көрүңер. Хүндүлүг дыштаныл-
гаже үнүңерзе-даа, амьдыралчы
идепкейлиг турушту эзеп, хөй-

ниити амьдыралыңа киржи-
п турар болгай силер. Респуб-
ликаның амгы күштүг Консти-
туциязын тургузар талазы-биле
комиссияга ажылдап турдунар,
амгы үеде республика юбилей-
леринге белеткелдер талазы-
биле республиканың оргко-
митединиң составында кирип
турар силер. Бодунарның чо-
нуңарга ам-даа улуг ажыктыг чүүл-
дерни кылырыңарга бүзүрээр
мен.

Силер ажылыңар дээш Күш-
ажылдың Кызыл Тук ордени,
ССРЭ-ниң «Шылгараңгай күш-
ажыл дээш», «В.И. Ленинниң
төрүттүнгениниң 100 чылы»,
Тыва Республиканың «Шылгара-
ңгай күш-ажыл дээш» медалы-
биле, хөй санныг херек дем-
дектери база Хүндүлел бижик-
тер-биле чөптүү-биле шаң-
наткан силер, а эң-не эргим
үнелиг шаңнал болза Силерге,
Силернин эш-өөрүңернин,
төрелдериниң болгаш чоок
кижилериниң ханы хүндүт-
кели, ынакшылы болгаш бүзү-
рели болур.

Мээң сеткилим ханызыңдан
байырымны болгаш чаагай кү-
зээшкениңерни хүлээп ап
көрүңер, кадыкшылды, аас-ке-
жин, чаагай амьдыралды Сил-
ерге болгаш чоок кижиле-
риңерге күзедим. Ажыл-хе-
рээр бүдүңгүр-ле болзун!

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.
2004 чылдың август 15.

Парлалга конференциязы

БЕЛЕТКЕЛ КИДИН ТҮЛҮК

Тыва Республиканың культура болгаш национал
херектер талазы-биле сайыгының хүлээлгезин
күүсегип турар Елена Кара-Сал август 16-га
массалыг информация чөпсектеринин ажыл-
дакчылары-биле парлалга конференциязын
эрттирген. Оң кол айтырыы – келир юбилейлер
байырлалдарыңа белеткел ажылы. Чазакта улуг
оргокомитеттен аңыда ажылчын бөлүктер база
тургустунган, ыңчангаш белеткел кидин түлүк
чоруп турарын Елена Владимировна айытпыйшаан,
чугаа эгезинде ол ниити байдалды тайылбырлаан.

ТР-нин Культура болгаш национал херектер
талазы-биле яамызы кожууннарда ажылгы хынап
көргөн. Чижээлээрге, «Тыва – бистиң өргээвис»
фестивальдын киржикчилеринин делегацияла-
рының чыскаалыңа белеткел кайы хире чоруп
турарын, көгээ клубтар болгаш культура
бажыңнарының ниити байдалын хынаан болгаш
оларга методиктиг дузаны кадып, чегер-
четпестерни сайгарып чугаалашкан. Байдалдын
деңнелин алыр болза, ниитизи-биле кожууннарның
белеткелли багай эвес.

Кыска тайылбыр соонга журналистернин
айтырыгыларыңа сайым харыылаан:

— Байырлалда кандыг-
кандыг солун культурлуг
хемчеглер чурттакчы чонну
база аалчыларны өөртүрүл,
Елена Владимировна?
— Чоргааралыыс тыва

театрдан эгелеп алылыңар,
чүге дизе кол-кол улуг хемчеглер
аңаа эртер болгай. Театрның
ниити белеткелли багай эвес.
Кылдыңган ажылдарны түңнеп
көргөш, аңаа немелде акша-

ландырышышкын кылыры чугула
дээрзин ТР-ниң Чазаа чүүлүг деп
көргөн. Аалчылар чалаар кол
өргээвисти оон-даа артык ча-
раштап, каастап алыр ужурлуг
бис. Хөп-тон азар чер, арыл-
чаныр өрээлдер дизе-ле, болур-
чугуур деңнелге чедир кылыр
чүүлдер-ле хөй.

А чогадыкчы ажыл талазы-
биле байдал ажырбас. «Лир хаан»
деп чаа шиини комиссия хүлээп
апкан. Режиссернуң тургузуун-
даа, чурук каасталганының бол-
гаш артистерниң оюнунун
деңнелин-даа ол эки деп түң-

нээн. Байырлалда көрүк-
чүлөргө бир онзагай белек
– балет. Делегей чергелиг
шаңналдарны чаалап ап
келген хореографтарывыс-
даа, оларның удуртуп тура-
ры дуржулгалыг коллектив-
тер-даа, танчычылар-даа
бар, ыңчангаш олар шың-
гы ажылды шагда эгелээн.
Байырлалдарда үш улуг
оюнун көргүзерлер: «Шо-
пениана», «Щелкунчик»
база уруглар баледи «Дюй-
мовочка». Сентябрь 1-де
уругларга балеттин баш-
тайгы көргүзүү болур.

Операдан ариялар база
байырлалдарның концерт-
оюн хемчеглеринин ара-
зынга ыяп-ла кирер. Бо хүн-
нерде үш бөлүкте («Чечен биле
Белек-маа», «Чечек», «Буян-
Бадыргы») академиктиг ыраа-
жылар белеткенип турар. Ын-
чангаш чаңчылчаан аас чогаал-
лының уран чүүлү — хөөмей,
сыгыт, каргыраа болгаш улустун
ырларыңдан аңыда классиктиг
уран чүүл байырлалдарда кол
черни ээлээр. Классиктиг уран
чүүлдүн деңнели кайы хире
бедик-тир, оон чурттун болгаш
чоннуң ниити культуразының
деңнели тодараттынар болгай.
(Уланчызы 7-ги арында).

БЕДИК ШАҢНАЛ-БИЛЕ

Тыва Республиканың Ча-
зааның Даргазы Ш.Д. Ооржак-
тың 2004 чылдың август 12-де
№ 110 Чарлыын езугаар чу-
рулга уран чүүлүңге чогаа-
дыкчы бедик чедишкени
болгаш делегей ареназыңа
тыва этностун яңы-бүрү
байлак талантызын пропаган-
далаарыңа кириген үлүү дээш
Моолдун Улан-Батордан чу-
рукчу Луурээв ӨНӨРЧИМЕГЕ
«Тыва Республиканың алдар-
лыг ажылдакчызы» Хүндүлүг
атты тывысқан.

Өвүр кожуундан

Байырлыг хуралга

Август 13-14 хүнеринде
өвүржүлөр кожуунун ниити
ажыл-агыларының 2004
чылдың түңнелдерин үңдү-
руп, «Өвүр кожуун, сайзыра-
ла!» деп кыйгыгыгыңың адаа-
биле кожуун хүнүн демдег-
леп эрттирген.
Байырлыг хуралга 2004
чылдың эрткен 7 айларының
түңнелдери-биле мурнакчы-
лары шаңнап мактаан. Чүтле
көдээ ажыл-агый эргелелиниң
талазы-биле безин «Эң эки
малчы», «Эң эки кыргыкчы»,
«Эң эки сакманчы», «Эң эки
бухгалтер», «Эң эки чолаачы»
дээн ышкаш 10 аңгы номи-
нацияга шаңналдарны тывыс-
кан.

Ниитизи-биле кожуун бо
чылын чаш мал төлүн 91,5 хууга
камгалап алган. Мурнакчы
малчынар Бүрбү Донгак («Тор-
галыг») 168 хууга, Анатолий
Куулар («Ак-Бедик») 151 хууга,
Шораан Кыргыс («Чалааты») 122
хууга чедирген. 12 малчын 100
хойдан 100 баш хураганны, 19
малчынар 90-дан өрүнү кам-
галап ап шыдаан. Август 1-нин
байдалы-биле алырга, кожуунда
мыйыстыг мал — 7049 баш, шээр
мал — 125500 баш, чылгы мал —
1621, хаван — 478, дагаа — 44
четкен.

Мөөрейлер

Байырлал хүннеринде ко-
жуунун 6 сумуларыңдан чыг-
лып келген чон Хандагайты
сумунун стадионунга долдур
чыгып кээп, аразында мөө-
рейлерни, спорттун аңгы-аңгы
кевирлеринге маргылдааларны
эрттирген.

Өгнү тигериниң талазы-биле
мөөрейге Саглы сумунун
командазы эң шалпыкынын
көргүскен. Хой дегериниң
мөөрейинге жюри кежигүн-
нери малдың эдин чаагыңа
чедир шын кезип бузарын
болгаш ишти-хырын шын-
нарлыг аштаарыңа чедир
хынап, түннелдерни үңдүргөн.
Бо удаа дус-дагжыларның
командазы (бир эр, бир херээр
киржикчи 29,20 минута иш-
тинде) тирилээн. Байырлалга
быштак базары, чөп эжер, өг,
аш-чем делгелгези, аъттын
дериг-каасталгазының мөө-
рейи, национал хөп көрүлдези,
уран холдар мөөрейи, шырдыраа,
хол бөмбүү дээн ышкаш мар-
гылдаалар болуп эрткилээн.
(Уланчызы 7-ги арында).

Юбилейге уткуштур

АЖЫЛДАР БАЙЫРЛАЛДАР—
БИЛЕ ХОЛБАШКАН

Бо хүннерде Улуг-Хем кожуунуң ажил-ишчилери, республиканың өске бүгү кожуундарында ышкаш, боттарының ажил-ижин Тываның Россияга каттышканының 60 чыл оюн демдеглээр хүнге чедир түднөп эгелээн. Бо ажилдарның ук кожуунда чоруп турарының дугайында чугаа кожуун чагырганың даргазы В.К. Пюрюна биле журналист Кежик-оол Черевениң аразына болган.

— Тываның 60 чылын база Кызылдың 90 чылын төлептиг уткуур дээш калбарган ажил-иш барык чыл чыгам хайнып келди. Силерни соңгаандан бээр база-ла чыл четкен. Бо үениң дургунда кожуунуң сайзыралын чугаалап көрүңер, Виктор Кууларович.

— РФ-тиң Президентизи В.В. Путинниң ук байырлалдарны эрттиреринге хамаарыштыр доктаалга ат салганы дээрге бистиң бичии Тыва-выстың ат-алдарын үнелээниди. Ынчангаш Тываның амгы болгаш келир үези дээш тура дүшпейн бурунгаарлаары —

кижи бүрүзүнүн сорулгазы болур.

Бистиң кожуунда байырлалдарга белеткел ажилдарының хыналдазын чорудар тускай комиссия тургустунган, сумуларда ажил-агының адырларының талазы-биле тускай ажилчын бөлүктөр ажилдап турар. Кожуунда болгаш сумуларда, албан черлеринде кылза чогуур ажилдарның программалары кылдынган.

Эрткен кышты улуг берге-дээшкүннер чок аштывыс. Мал-маганывыстың бүгү чүзүнү өскен. Чижээ, “Эйлиг-Хем” бүдүрүлгениң малчыннары төрүүр чүс өшкүгө онааштыр 120 ананын онча-менди камгалап алган. Мурнакчы малчыннар Никита Монгуш, Алтын Комбу, Сүрүңмаа Эртине суглар 143-152 анайлары чүс башка онааштыр алгылады. Эрги үе турган болза, Социалистик Күш-ажылдың Маадырларының сылдыстарын кадап алган турар улус-тур ийин. Ол-ла ажил-агы ийи алдын медальды чаалап ап, Тываның ат-алдарын бүгү Россияга динмиретти. Чурттакчы чонуну хуузун-

да мал-маганы база өскен. Чүгле Шагаан-Арыг хоорайда тос кодан мыйыстыг бода мал бар. Ол дээрге тос сүт-бараан фермалары ышкажыл. Ынчангаш келир чылын кожуунга сүт болбаа-зырадыр заводту тургузар деп планнап турар бис.

Үлетпүр бүдүрүлгезинден ыяш ажил-агы, коммуналшыктер болгаш өскелер-даа багай эвес ажилдап турарлар. Хайыракан болгаш Шагаан-Арыгның чылыг төптөри тура дүшпейн ажилдаан.

— Политиктиг чаңгыс аай чорук чонунуң амыдыралындан кол хамааржыр. Мону канчаар үнелеп турар силер?

— “Ажилдап чоруур кижиниң экти бүдүн, хыры тодуг” дижит. Хоорайывыста болгаш суурларывыста чурттакчыларның хей кезии ногаа аймаан тарып, катчимизин чып, боттарының шаабиле хаван-дагаалыг, мал-маганыг. Кооперативтер болгаш арат ажил-агылары тараа, ногаа-биле чоону хандырып турар. Чижээ, Чааты сумузунда Борис болгаш Каев Бады деп алышкылар тараа, ногаа өстүреринден аңгыда, бо чылын хлеб бажырап чер

ажыдып, Чодураа суурну хлеб кылыгылары-биле бүрүн хандыра берди. Арбан, сумулар боттарын боттары хандырттынып шыдаптар апаар болза, амыдыралывыс сайзыраар дээрзинге бүзүрээр мен.

— Биче бүдүрүлгө, биче сайгарлыкчы чорук талазы-биле кожуунда байдал кандыгы?

— Биче бүдүрүлгелерни сайзырадыры, сайгарлыкчы чорукту негелдери амыдыралдын негелделери болур. Кожуунда “Эжим”, “Отчугаш” дээн чижектиг биче бүдүрүлгелерниң кайызын ол-бо дээрил аан. Хайыракан арт кырындан Чарыныг-Артка чедир каш-даа чөмненир черлер ажыттынган. Ишти-дашты арыг-селиг, ажычеми амданныг, барыксанчыг, кириксенчиг-даа. Шагаан-Арыгда сайгарлыкчыларның садыг чорудар черлери Кызылдындан дурак чок. Чамдык барааннарның өртек-үнези, Кызылга бодаарга, чийк. Ынчангаш кожуунда биче сайгарлыкчы чорук биле биче бүдүрүлгө келир үелиг деп дидими-биле чугаалап болур.

Сумуларның чагырга даргалары ажил чок кижилерни эвилелдээш, сизин кезеринче кириштирип турар. Чылдың дөрт эргилделеринде кылыр ажил кымга-даа тыпты бээр.

— Тываның 60 чыл оюнга улуг-хемчилер канчаар белеткенип турар ирги?

— Чаңгыс сөс-биле тайыл-бырлаары берге. Кожуунун болгаш хоорайывыстың юбилейлерин багай эвес уткаанывыс биске бо талазы-биле арга-дуржулганы берген. Республика чергелиг бо байырлалдарга белеткел дээрге-ле кожуунуң ажил-агының бүгү талазы-биле сайзырадыры болур. Ынчангаш школалар, эмнелгелер, одалга черлери чуртталга бажыңнарын септеп, оларны одалга сезонунга белеткээри хүнүнү чугула айтырыгы болуп турар. Бо хүннерде “Эйлиг-Хем” КУБ сизин белеткелин доозуп тур. Хоорай школаларының, уруглар садтарының будуур, чугайлаар ажилдары доозулган. Хоорай, суурларда арыглал ажилдары, субботниктер доктаамал чоруп турар. Чыл дургунда кылып келген ажилдарывыс багай эвес түннелдерлиг болган. Сизин-ширбил, тараа-быдаа, ногаа эки өзүп турар. Ам кол сорулга — кышка ыяк белеткенир, күскү дүжүттү ажаап алыр. Ынчангаш ажилдың темпизин оожумнатпайн, салдынган сорулгаларны бүрүн боттандыра бис.

СӨӨЛГҮ ШАКТА

• Россияның болгаш АКШ-тың камгалал сайыттары Сергей Иванов болгаш Дональд Рамсфелд Санкт-Петербург хоорайга ужурашкаш, осетин-грузин черүлдээлерге, Иракка байдалга база терроризмге удур демиселге хамаарышкан айтырыгларны бүгү талалыг чугаалашкаш, чогуур документини хүлээп алган.

• Россияның “Прогресс” деп чүк дажыыр космос корабли делегейиниң космос станциясында 2,5 тонна янзы-бүрү чүктерни чедире берген. Корабльди автоматтыг арга-биле тудуштурган.

• Казань—Ульяновск аразына пассажирлер сөөртүп чораан “Газель” микроавтобус өске чийк машина-биле үскүлешкенин түңнелинде, анаа чораан 13 пассажир шупту өлгөн.

• АКШ-тың барыын талазында Флорида штатты “Чарли” дээр улуг шуурган тавараан. Хат-шуурганның жүжү шақта 290 км турган. Бажыңнар, ыштар, электри шугумнары үрелген. 2 млн. кижичырык чок арткан. Чедирген нийти когарал 15 млрд. доллар ашкан. Президент Дж. Буш халаптың уржуун көрүп, анаа чораан.

• Москва чоогунда Мононога Россияның ужат чүүл хүнүнге тураскааткан бүгү чурттарның шаандагы самолеттарының көрүлдө ужудушкуннары эрткен.

• Осетин-грузин черүлдээлерни соксадырының дугайында чугула доку-

ментиге сонуургалдыг бүгү талаларның төлээлери ат салган.Кызыгаар чоогунда кайы-даа таланың чепсектиг кезектерин ыраткан.

• Бодунуң мергежилениң тергийн бекит атың эдилекчизи россия саксафонист Георгий Гаранян 70 харлаан. Ол саксафонну бир хүнде-ле 14,5 шакта ойнаар кижичи бооп-тур.

• Приморье крайда Попов дээр ортулуктун чурттакчыларының ижер суунда мөңгүн суу тыптып келген. Ам дээрзинде аар аараан кижичи чок. Ижер сүгнү өскээртен дажыллап эккеп турар.

• Эрткен воскресеньде ыраажы Виктор Цойнуң төрүттүнгөн хүнүнде ооң “Ява” мотоциклде олурупкан, кара көстүк кедип алган маннадып оранын көргүскен тураскаалды аяктыкан.

• Новосибирск областың көдээ ишчилери улуг каражага таварышкан, чаашкын-долу дүшкеш, көдээ ишчилериниң өстүргени лөнну барык бүрүнү-биле узуткаан. Көдээ ишчилер лөнү сайгаргаш, 3 млн. рубль орулганы алырын манап турган. Берге байдалды барымдаалааш, келир чылын ону тарырындан ойталаар айтырыг тургустуна берген.

• Делегейниң 28-ки Олимпий оюннарының байырлыг ажыдышыкының олимпиаданың дөрт киржикчилери 10,5 муң спортчу, төп стадионга 72 муң көрүкчү киришкен, бо спортчу улуг байырлалды бүгү чурттардан 4 млрд. кижичи телевизорлардан көргөн.

Олимпиадада Россиядан 476 спортчу киржиле турар, ажыдышкына РФ-тиң күрүне тугун Олимпий оюннарының 4 дакпыр чемпиону (сугга эштинге) Александр Попов тудуп чораан.

• Россияның командалы баштайгы ийи хүнде болгулаан маргылдааларга 1 алдын, 3 мөңгүн болгаш 1 хүлөр медальды чаалап алгаш, ам дээрзинде 6-гы черде чоруп турар.

• Олимпиаданың ажыдышкыны эгелээриниң кырында келгенде, чамдык чурттарның командалары Иракта дайынны соксадыры АКШ-тан негеп, удурланышыкыны кылган. Ынчалза-даа ону херекке албаан, а Ирактың командалы стадионга кирип кээрге, олимпийжилер, анаа чыылганнар байыр чедирип деткээ. Чидиг демисел ам чаа-ла калбарып турда, тодаргай түннелдер эки билдинмес. Август 14-те 12, а 15-те—24 хевирге маргылдаалар болган. Оларның хей нуруузу — шилилге маргылдаалар. Россияның спортчулары ийги хүнде медаль чаалап алып талазы-биле сески черни ээлээн.

• “Шынның” номчукчулары тыва кыстар, бистиң шуптувустун чогааралывыс Лариса Ооржактың болгаш Елена Достайның, кандыг түннелдерлиг болурун четтикпейн манап турарын билеп тур бис. Ам дээрзинде олар дугайында медээ келбээ. Кандыг-даа медээ келзе, дораан дыннадыр бис.

(Агентилелдер медээлеринден).

XXVIII Олимпий оюннары

СПОРТЧУ “СЫЛДЫСТАРЫВЫС”

Делегейниң 28-ки Олимпий оюннары Афины хоорайда эгелээн. Анаа Россияның спортчу алдарын камгалаар шилиндек командалының составында Тывадан делегей чергелиг спорт мастери, Россияның хостуг хүрешке каш дакпыр чемпиону, 2004 чылда аныктар аразына Европа чемпиону, Европаның эң-не чараш техникалыг мөгези Лариса ООРЖАК, ССРЭ-ниң болгаш Россияның чаадырлыг шилиндек командалының чингине кежигүнү, Россияның алдарлыг спорт мастери Елена ДОСТАЙ оларның киргенин дыңнааш, хостуг хүрештиң хоочуну, “аарыкчызы” болганымдан чадапчок, сеткилим ханызындан өөрээн ийик мен.

Тываның бо төлептиг кыстарына, алдарлыг спортчуларына, Россияның шилиндек олимпий командалының бүгү кежигүннеринге чайыннанчак спортчу чедишкини күзээним материалды олимпийжилерге хамаарышкан Москвада бир парлалга албанынче бо чылдын июль 7-де чоруткан мен, ооң утказы мындыг чүве:

“2004 чылдын Олимпий оюннарына Россияның шилиндек командалының кежигүннери Елена Достай болгаш Лариса Ооржактың чаңгыс чер-чуртчузу мен. Бистиң бо спортчу кыстарывыс быжыг тура-сорукутуг, күзел-чүткүлдүг, хей-ады бекит кыстар дээрзин онзалап айыттым. Е.Достай—Россияның алдарлыг спорт мастери, ооң шаңнаал-макталы хей, ат-сураа делегейде алгаан. А Лариса Ооржактың дугайын онзалап айтыр бодадым. Сөөлгү үш чылда оон спортчу мергежили өзүп, улуг аренада чедишкинерин хайгаарап чоруур мен. Ат-алдары делегейде чаа-ла көстүп, динмирет эгелээн хостуг хүреш

рунда сүрээдеп, далашпас турган. Баштай халдап эгелээрге, чедишкинге, тилелгеже базым болбайн аан. Ынчанмыже удурланыкчызын шинчилеп, хайгаарап, сегиртип алыры чугула. “Кижиден кижичи артык, киштен киш кара” дижит ийик. Мөге бүрүзү эң шилип алган аргалыг болур. Ындыг арганың чырык хүндүс чаңнык дүшкен чүве дег күүседиптер. Психологтуг шаптараазынарга алыспас керек. Бо бүгүнү барымдаалаан болза, Чеченоол Монгуш казах мөгези санын (балл) бербес турган. Хүлөр медальды ынчаар оскунган бис. Хому-данчыг-ла болган ийик. Частырыглардан ам-даа өөренир апаар бис.

Алдын, мөңгүн медаль адыш иштинче боду кирип келбес. Ону алыр дизе, хей үени, күштү, кара дерни хемчег чокка үндүрер. Олимпий оюннарында киржиле турар тыва спортчуларга—кыстарга оларның күзел-соруун чүткендирип, хей-аът кирир ажилдарны чүлге Чазак эвес, харын янзы-бүрү яамылар, ведомстволар, сайгарлыкчылар калбартыр болза, үре-түннел бекит болур ийик.

Олимпийжи идегел-деривис, спортчу “сылдыстарывыс” Лариса биле Еленага черин, чонун бодап, сүрээдел чокка демисежирин күзөп, чедишкинерни йөрээли. Тайбынның, чаагай сеткилдин, бүзүрелдин чырык байырлыгы-биле, эргим номчукчулар!”

Танов ЧИГДЕН.

Сарыг-Сеп суурнун тургустунганын чүс чылынга уткуштур материалдар белеткеп чоруп тургаш, кожуунга бир дугаар 1925 чылда тургустунган бүдүрүлгө Каа-Хемниң кожпозу дээрзин билим алдым. Бүдүрүлгениң ажыл-ижиниң дугайында кожуун чагыргазының ажылдакчылары дыка эки чугаалаар улус болду. Херек кыргында бодум кожпога чеде бергеш, бүзүрениң эвес чүүлдерни караам-биле көрдүм.

Кажан чурт рынок экономиказынче кирип, социалисттик экономиканың

бүдүрүлгелери сандарап эгелей бээрге, чамдык кожууннарга турган кожполарны чазый-чилби кижилер үптөп-тонап каапкан, ол кожууннарда кожполар бо хүннерге чедир ажылдавайн турар. Бо кижини бодап көөргө, рынок экономиказының үезинде кожпо канчап-даа буурап дүшпес, харын-даа сайгарлыкчылар-биле чижилгелиг ажылдап тургаш, чоннун, садып алыкчыларның бүзүрелин чаалап алыр ужурлуг. Ам Каа-Хем кожпозунун канчаар ажылдап турарын силерге сонуургадап көрей.

Чуртка экономиктиг болгаш саң-хөөнүң байдалы өскерлип, рынок бодунун каржы негелдезин тургузуп эгелей бээрге, кожпо бодунун ажыл-чорудулазының бүгү адырларында шынгы контролду тургускаш, баш удур планни тургузуп, ооң түннелин ай санында үндүрүп, акшаны канчаар ажылдап алырын өөренип көрүп эгелээнер. Ынчалза-даа рынок харылзааларының бо берге байдалын ажып эртери амыр эвес болган. 1997 чылдан эгелээш кожпонуң көргүзүлгери бадып, бүдүрүлгениң саң-хөө байдалы турум эвес байдалга келген. Бүдүрүлгеге тургустунуп келген нарын байдалды өөренип көргөш, хереглекчилер кооперациязының өнчү-хөрөнгизин камгалап арттырар сорулга-биле кожпонуң удуртулга аппараты, хуучулар кежигүннери кожпонуң даргазынга Наталья Федоровна Чернышеваны чаңгыс үнбиле сонгуп алганнар. Бо шиитпирге олар частырыг кылбаан болганнар.

Ол, шынап-ла, чаа чүүлдерни дилеп тыварына сонуургалдыг удуртукчуга хамааржыр кижини болган. Тодаргай шиитпирни хүлээп алыр, экономиканың байдалын саң-хөө-биле сайгарып билиринден, удуртукчунун профессионал деңгелинде бир дугаарында бүдүрүлгениң саң-хөө байдалы эки талаже угланып келген. Бүдүрүлгениң сайгарып акша-хөрөнгизин чедишпес болгаш чидиг чижилгениң үезинде Наталья Федоровна бодунун ажыл-чорудулазын амгы рынок экономиказының тургузуп келген негелдезинге дүүштүр тургузуп, көдээ чурттакчы чоннун садыг хандырылганын экижидериниң үндезинерин база хүн бүрүдө немелде курлавырларны дилеп тывар ажылдары чорудуп эгелээш. Чартык чыл болганда кожпонуң бараан саарылгазы ийи катап өскөн (1998 чылдын январьда — 190 муң рубль турган болза, 1998 чылдын августа 318 муң рубль четкен). Кожууннун чурттакчылыг суур бүрүзүнге кожпонуң садыгларын катап тургускан, амгы үеде 17 садыг ажылдап турар, үш хлеб быжырап пекарня, кондитер цеги, баш кыргыыр чер болгаш хейниитиниң 3 чөмненилге черлери: кафе-бар бильярд залы-биле, столовая, байырлыг байдалга аалчылар хүлээп алыр зал дээш.

2002 чылда үүрмектеп садар бараан саарылгазын 22,3 муң рубль чедирип, бердинген план күүселдезин 115 хууга күүседип, республиканың хереглекчилер

ниитилелдериниң аразынга эң эки көргүзүлгери чедип алганнар. Кондитер кылыгыларының 45 хевирлерин бүдүрүп үндүрүп турар болгаш ол продукцияга чоннун негелдези улуг болуп турар. Чагыг езугаар торктарны

семинар-хуралды эрттирген. Республиканың өске хереглекчилер ниитилелдеринге көөрдө, Каа-Хем кожпозунда өөренип ап болур чүүлдер хей. Чурттакчы чонга төлевирлиг ачы-дуза чедирениң 63 хевирлерин боттан

Каа-Хем кожпозунун даргазы Н.Ф. Чернышева.

база кылып турар. Бир дугаарында баш кыргыырының ачы-дузанын чонга чедирип эгелээш. Томск хоорайга эртем-практиктиг конференцияга киржип чорааш келгениниң соонда, садыглаарга дүрген чөмненилтер черлерни тургускан. Дүрген үрели бээр продуктулар шыгжаар амгы үениң 10 соодукчуларын садып тургускан. Садыглаашкында чүгле хүн бүрүнүн негелдезинге хамааржыр барааннарда аңгыда тудуг, канцеляр, ажыл-агый барааннарының ассортименти дыка улуг болуп турар.

1999 чылдан эгелээш Каа-Хем кожпозу республикада эң мурнакчы ажыл-агыйлыг кооперация болуп турар. Ооң баазына чурттакчы чонга садыглаашкынны организастаары болгаш ачы-дуза чедирерин калбартырының талазы-биле 2000 чылдын апрельде, 2002 чылдын мартта республика деңгелдиг ийи

БҮЗҮРҮЛДҮН ШЫНЗЫДЫП ШЫДААН

дырып чорудуп турар. Ында чүү көрдүмдөөн дээр боор, идик-хепти септеп даараарындан эгелээш, амгы үениң амыдыралга ажыглаар радиоэлектроннуг техниказының септелгезинге чедир ачы-дузаны чонга чедирип турар. Чүгле бо чылдын бирги чартында 150 муң рубльдин ачы-дузанын чонга чедирген.

Кожпонуң сөөлгү ийи чылда экономиктиг кол көргүзүлгелеринге доктаарга мындыг: үүрмектеп садар бараан саарылгазы 2002 чылда 11,338 муң рубль, ооң иштинде ниитиниң чөмненилге черлери 1,292 муң рубль, боттарының продукциязы 954 муң рубль. 2004 чылда үүрмектеп садар бараан саарылгазы 11,601 муң рубль, ниити өзүлдө 102 хуу, ниитиниң чөмненилге черлери 1,505 муң рубль, өзүлдө 116 хуу, ооң иштинде боттарының продукциязы 1,133 муң рубль, өзүлдө 118 хуу. Бо чылдын алды айларында үүрмектеп садар бараан саарылгазын 11,850 муң рубльге чорудар планныг тургаш, 13,111 муң рубльге сайгаргаш, планын 110 хууга күүсеткен, ооң иштинде ниити чөмненилге черлери 1,350 муң рубль планныг тургаш, 1,829 муң рубльди кирип, планын 135 муң рубльге күүсеткен. Бо сандунер кожпонуң кайы хире дүрген хөгжүп ораарын карака көзүлдүр бадыткап турар.

Кожпонуң столоваязынче кире бергеш, оларның белеткеп

турар продукциязын көрүп, магадап турдум. Столоваяның директору Наталья Алексеевна Коркина биске шупту цехтерин көргүзүп таныштырды. Арыг-силини, аш-чөмнүн шынарлыгы кандыг-даа кижини чөмнениринче чалай бээр кылдыр тургускан деп чугаалап болур. Ылаңгыя ында чартык фабрикалар кылып турарының шынары Кызылдыын ажар боордан башка дудак чок деп билдим. Бо чылын 5 тонна чартык фабрикаларны бүдүрүп үндүрүп тургаш, чартык чылда 6 тоннаны бүдүрүп, чылдын планын 120 хууга күүседипкенин Наталья Алексеевна чугаалады. Оон ыңай бо столоваяның кондитер кылыгыларының шынары

хевирлери” деп дипломнун бирги чергези-биле шаңнаткан. 2001 чылдын 9 айның көргүзүлгери-биле ажыл-агыйны ажыктыг кылдыр чорутканы дээш Каа-Хем кожпозу РФ-тиң Төп хереглекчилер эвилелиниң аразынга бирги черни алган. 2003 чылдын түннели-биле ажыл-агыйны чорудары дээш, ниитиниң чөмненилге черлерин бедик деңгелге организастап чорутканы дээш база ачы-дуза адырының хөгжүлдөзи дээш республиканың хереглекчилер ниитилелдериниң аразынга ийигү черни алганнар. 1998 чылдан бээр республиканың Хереглекчилер эвилелиниң организастаан конкурстарына, көрүлделеринге

тергийн деп чугаалап болур. Ынчангаш хереглекчилер күзөлдөү-биле садып ап турар.

Хлеб пекарнязының эргелекчизи Нина Ильинична Мечина кончуг чугаакыр угбай болду. Сарыг-Септе, Ильинкада, Көк-Хаакта кожпонуң үш пекарнязы ажылдап турарын база оларның-биле чижилгелиг 7 сайгарлыкчылар хлеб быжырып турарын

доктаамал шаңналдыг черлерни ап келгеннер. Оларның ап келген шаңналдарын доозазын борта бижири болдунмас боорга, кол шаңналдарга доктаадым.

Кижини ажыл-херээ каастаар дээр болгай. Наталья Федоровна Чернышева — Сарыг-Сеп суурда эң хүндүткелдиг кижилерниң бирээзи. Төрөөн суурунун 100 чыл юбилейинге уткуштур

Повар Т.В.Каранетян.

Нина Ильинична чугаалады. Бо чартык чылда 195 тонна хлепти быжырап планныг тургаш, 200 тоннаны бүдүрүп үндүргөн улус болду. Бисти эдертип чораан товаровед Наталья Алексеевна Коркинан чугаалап турары-биле алырга, мооң мурнунда дериг-херекселдерден кым чүндө да албаан, ол-ла хевээр камгалап арттынган болгаш кайында даа дериг-херекселдер садып албаан бис дээр кижини болду. Столовая, кондитер цеги, хлеб пекарнязы, садыг бүдүн комплекс чаңгыс черде турар болгаш дыка таарымчалыг чорду.

Н.Ф.Чернышева чоннун, хуучуларның сеткилин шынзыдып шыдаан удуртукчунун бирээзи деп үнелеп болур. Ол Каа-Хем кожпозун 1998 чылда удуртуп эгелээш, ийи чыл болганда “2001 чылда республиканың Хереглекчилер ниитилелиниң эң эки бүдүрүлгези” болгаш “2001 чылда барааннарның эң хей янзы-бүрү

белеткел ажылдары чоруп турда ужуражып турувуста, ооң ажылы бачым-на турду. Ынчалза-даа хостуг үени ажыглап чугаалажып орташ: “Мээң-биле эвес, мээң коллективим-биле чугаалажыптарынарга, олар силерге хөйүнү чугаалап бээр” — дээни безин уткалыг болду. Удуртукчу кижини бодунун коллективинге ынчаар чоргаарланыр, ындыг бүзүрелдиг болур ужурлуг.

Кожпонуң ажыл-ижини кысказы-биле таныштыраарга мындыг. Бо кожпода өөренип алыр чүүлдер хей. Рынок экономиказының чижилгелиг берге үезин кожпо чүгле шыдажып эрткен эвес, сайгарлыкчыларга удур чижилгени тургузуп, чурттакчы чоннун хостуг садыглажырына ажык орукту тургузуп турар.

Сергей ХЕРТЕК.

Авторнун тырттырган чуруктары.

Кудумчуда садыг шөлу.

БАЙ-ШЫЫРАК ЧУРТТААРЫНЫҢ БАРЫМДААЗЫ БАР

Тываның Россия Федерациязының составына бактаап киргениниң 60, Кызыл хоорайның үндөзилеттингенден бээр 90 чыл оюн төлөптиг демдеглээр дээш бүгү Тывада көдүрлүүшкүннүг ажил-иш хайныккан. Бай-Тайга кожууннун Шуй сумузунун чону ол байырлалдарга уткуштур база эрес, соруктуг ажилдап турар. Суму чагыргазының аныяк даргазы Алексей Хертектиң тывынгыр, чогаадкчы ажылының түннелинде чонга ажыктыг үле-херектер хөйү-биле кылдынып турар.

Оон херечизи Шуй суурнун чаагайжыттынып, чараш болгаш аян-шинчилиг апарганы карака көскү. Суур бетинде арт кырында «Шуй сумузу» деп адрести чаартып, чараш хээлер-биле сиилбээн. Суурнун мырыңай кыдында көвүргүнү база таарымчалыг кылдыр эде кылган. Ол көвүргүнү чанында 10 шаа хире кижилер хүүректер туткулаан, орукту болгаш көвүргүнүн уштары дескилеп, доврак-биле тырый бастырып турлар. Оларның хөй кези — аныяк херез-жен уруглар. Чугаа эреп айтыра-рымга, күзелди-биле харыыла-дылар. Оларның бирээзи бодун: «Мени Зинаида Анатольевна дээр, бис ажил чоктар даңзы-зында турар бис, ол хиреде ажылы-выс шуут чай чок» — деп чугаалаангаш, ажылын уламчылай берди. Мен оларның хөглүг-омак ажилдап турарын магадап, оруум уламчылавышаан: «Үлеңер бүдүнгүр болзун» — дээш суурже басып кириптим.

Суур иштинге кирип кээрге,

дораан-на кижжи караанга кудумчуларның болгаш бажыннар чанының арыг-силли, херим-нериниң шевергини, херимнер иштинде яны-бүрү үнүштер болгаш чараш чечектер, ногаа тараан дилиндектер, саглайтыр үнүп келген картошка сыптары илдигип, долгандыр ногаан болгаш айыраң чыт өннер сагыш-сеткилди сергедип, каракты өөртүп келир. Чон езулуг-ла көдүрлүүшкүннүг ажилдап турарының херечизи бо-дур деп үнеледим. Чоруум аайы-биле Шуй суурнун кол кудумчуну узун дургаар кылаштан мен. Бо кудумчуну хөй чылда «Мурнакчы» колхозту даргалап чораан, Ленин ордениниң эдилекчизи Кудурукпей Чүдеевчи Хертектиң адын менгежидип, оон ады-биле адаан. Ол дарга чоннун хүндүткелин чаалап алган, ажил-иштиң-даа, оюн-хөгүн-даа кайгамчыктыг организаакчы болуп, «Мурнакчы» колхозту бай-шыырак колхоз кылдыр хөгжүткен кижжи ол. Оон

адын эдилээн кудумчу үлөгерлиг болур ужурулуг деп чүвени чурттакчылар билип турарын база катап эскердим. Ол дугайын хоочун башкы Бызыя Шөмбүлова Көк-оол мынчаар чугаалайдыр: «Бистиң кудумчувус корум-чурум талазы-биле-даа, чаагай-жыдылга болгаш мал-маган, дагаа, хаван тударының талазы-биле үлөгерлиг. Ынчангаш херим, кажавысты чаартып турар бис» — дээш, чаа манзалар-биле кылып турар хериминче айтытты.

Суму чагыргазының даргазы Алексей Хертектиң ажилдаар өрээлинче кире бээримге, ында аныяктарның тараажы бригадазының удуртукчузу Геннадий Бичи болгаш хоочун механизатор Бүдүй-оол Улуг-оол олар-биле ажил-агый дугуржуп олурар болду. Олар чугаазын төндүрүпкен хевирлиг. Дарга орагаш: «Ам кол-ла чүве — чайгы сугат эвеспе. Ону шин организаастап, бригаданың кежигүннерин таарыштыр салыр, аныяк оолдарны арга-дуржулгалыг кижилерге кожундар» — деп доосту. Олары далаштыг үнүп чоруптарга, дарга: «Кончуг ажылгыр, организаакчы эрлер» — диди. Мээн чугаа эреп, хөйү билип алыксап оорарымы дарга билген боор, дораан-на ажил-агыйн чугаалап кирипти.

— Бо юбилейлиг чылда чон кончуг-ла соруккур, тудунгур ажилдап тур. Дүк өртээ чиик, ону сатып-саарып алгыры арай нарын

болду. Республика иштинге ону сайгарары чугула чүве-дир ийин, — деп, дарга чугаалады. Мал оорунун чүгээртээнин, чазыг кылгаш «олуруп чораан» оолдарны чыып чугаалашкаш, оларны кандыг-бир ажилга хаара тударынын бар-ла аргаларын ажыглап турарын ол чугаалап берди. Биче сайгарлыкчы чорукту хөгжүдери-нин эге базымы — чээли алырының долаа, лизинг, ипотека дээн чижектиг айтырыгларны көдээниң чону ам-даа ажыгла-вайн турар.

— Эрткен 2003 чылда суг-сугат орайтап, үрезин манап тургаш, чаксы тарылганы орай чоруткаш, дүжүттү харга бастырган бис. Бо чылын сугну кончуг эрте бадырдывыс. Шуптузун сугаттыг черлерде тараан болгаш, дүжүдүвүс эки болурунга бужурелдиг бис. Күскү дүжүт ажаалдазынга комбайн, артык кезектер, кыва-чаар материалдар бергедежир чүве болгай. Бо айтырыгны кожууннун көдээ ажил-агый эргели (М.И. Баавыл), кожууннун агроному (З.О. Хертек) удуртуп-баштап турар. Амдан эгелеп тыптынып, шимченип эгелээри чугула. Оон башка күзүн комбайн тараа кезип эгелээш-ле, үрелишкениге бо-ла таваржы бээр. Артык кезектер чогуңдан хөй үе чарыгдаттынар-ла болгай. Кожуунда чаа тургустунуп турар МТС база-ла биске дузалаптар дээринге идегел бар — деп, дарга чугаазын доосту.

Аныяктарның тараажы бри-

гадазы 180 га черде тарааны, 10 га черде картошканы, муң дес капуста тарып алган. Бригаданың тракторизи Бүдүй-оол Улуг-оол МТЗ-80 деп трактор-биле 120 га черни чарып, илииртеп чаштырган. Машина-техника чедишес-даа болза, мынчаар ажилдап турар кижилерни мактавас аржажок.

Сумунун чону бодун боду хандырттарынын медресе биле берген дээрзи илден. Ажил чоктар, чединмес өг-бүлөлөргө тараа, ногаа, картошка тарып алырынга суму чагыргазы дузаны кадып турар. Чагырга даргазы кижиниң ажылы хөй талалыг. Сумуда чоннун амыдыралы, корум-чурум, арагалаашкын-биле демисел, школа, эмнелге, уруглар садтары, клуб септел-гези, кышка белеткел дээш-ле баар. Бо бүгү айтырыгларны Алексей Тараачинович холга ап, шийтпирлеп четтигип турар. Эрги школа бажыңыңа ол уругларның хөгжүм школазын аякдар деп планнап алган.

Чоннун дузазына даянып, оларны эвилелдеп тургаш ажилдарны улаштырар болза, шуйжулар бедик көдүрлүүшкүннүг, сергек сагыш-сеткилдиг, бай-шыырак амыдырап, ажил-агыйның бүгү адырларына чедишкенинн болурунга чигзиниг турбас деп, суму чагыргазының даргазы Алексей Тараачиновичинни бодалыга бүрүнү-биле каттыштыраан, оон чырык күзели чоннуу-биле бир демей боттанып чорзун деп күзээр-дир мен.

**Ким-оол САРЫГ-ДОНГАК,
ТР-ниң алдарлыг башкызы.**

Чоокта чаа Чадаана хоорайга чораш, ында № 1 школаның эрги бажыңының чаны-биле эртип чыда, кады өөренип чораан чаңгысклассчы эжини сактып келдим.

Ынчан 1948 чыл. Сентябрь. Чадаананың чеди чыл школазынга 8 «б» класска аксымаар арын-шырайлыг, сонугураачал, чугаакыр өөреникчи өөренип келген. Оон адын Ондар Хеймер-оол дээр. Билип турарымга, ол чурумалдыг, ырлыг-шоорлуг Шемиден, а мен элезини элбек, чүгүрүк аъттарлыг Улаан-Быраадан келгеш, кады өөренип эгелээн болган бис. Ондар-биле шыдыраалап ойнап, ону сонугурап эгелээн бис.

Кыжын Чадаана хем магальгыла! Ол сооктан булуктап доңа бергенде, чер-чери-биле чайындылап чоруй баар. Ынчан спортзал деп чүве бар эвес, кичээл сөөлүндө конькилеривисти кеткилээш, борбак-каралап ойнап турарывыска, хүн эрткени билдинмес. А хемнин дош адаанда шулуурткайнып агып бадып чыгган даажын дыңнаарга, «бистиң аялгавысты дыңнаар» дээниг болур. Бо хем, бичи-даа болза, Хемчикке каттышкаш, кадыр кашпалды «каргыраалап» эрткеш, Улуг-Хемге улажыпкаш, Соңгу Доштуг океанче хап киргенин бодуарга, эрткен оруу узун, каш-даа кижилерниң назынын, амыдыралын көрүп чораан болбайн аан.

Ам мен безин чеден харлыг, а эжим чораан болза, алдан тос харлыг, кара баштарывыста «ак хыраа» дүжүпкен, ашактар-дыр бис.

Бир катап эжим-биле 6 класска өөренип тургаш, ортаа-кы вектерниң төөгүзүн өөренирде, мен тывалап домактарны номчуурумга, ол орус төөгү номундан ону орустап номчуурга, боданып өөренип ап оргулаар бис. Эжим орустап харыылаарына база белеткенип турганы ол. Ынчаар өөренирге, орус

дылды эки шингээди алырынга дузалаар чораан. Школаның 7 класын доозуп тура, бис иелээ болчукчуга өөренип алыр деп бодап турган бис.

Сагыш ышкаш чүве кайда боор. 1954 чылда Чадаананың №1 школазының 10-гу класын ийиги ээлчегде 11 кижжи дооскан бис. А эжим Ондар Хеймер-оол школаны мөңгүн медаль-биле доосту. Улаштыр ол Ленинградтын күрүне университетинин механика-математика факультетинче өөренип кирген. Мен Кызылдын башкы институтунун физика-математика факультетинге өөрени берген мен. Кады дооскан эш-өөрүвүстен, чажыпкан тараа ышкаш, тарап чоруй барган бис.

Хеймер-оол Опанович Ондар университетти чедишкениниг дооскаш, Кызылдын пединститунда ажилдап эгелеп турда, мен аңаа ужуражып келгеш, паркка кады кылаштыгып чорувуста, ол мынчаар чугаалаан:

— Мен университетке өөренип тургаш, баштайгы бижээн эртем ажилымны «Риккати теориясына тускай деңгелгелер» деп адаан мен. Ол ажил мээн билимни көдүрү-ринге өөредилгилг сүме идигини берген. Бо деңгелгелерни шинчилээринге 18 вектен эгелеп Риккати, Бернулли алышкылар, Эйлер болгаш Лиувилль деп математиктер ажилдаан, ону 1841 чылда Лиувилль долузу-биле шинчилеп дооскан деп турар.

Мен ол деңгелгелерни бодумнун билип турарым-биле шинчилээн мен. Түннелинде мен Лиувилльдин боданы шин эвес-тир деп бодалга келген мен. Ону еске кижилер хөй-хөй эртем

ажылдарында база шын эвес ажиллаанын шынзыткан мен. Ол а ажилым-биле дипломну камгалаарына киришкен мен. Комиссия менээ дооскаш, Новосибирск хоорайда эртем төвүңге ажилдаарын сүмелеп, аспирантурага кирип албышаан, академиктер-биле шинчилелдерни уламчылаарын сүмелээн. Оон соонда мээн факультетимниң деканы профессор А.И. Фадеев менээ ужуражып келгеш:

— Хеймер-оол Опанович, силер Новосибирскиже амдызында баар мен дивейн көрүңер. Силерниң хоорайыңар Кызылда пединститут ажиттыңар, биске орта ажилдаар кадрлар-биле четчелээрин дааскан чүве, силерни бис ынаар чорудар бис — диди.

Ам оон келгеш, институтта ажилдай бердим. Меңээ эн-не хөңнүм чок, математиканың эн-не берге кезээ — «Теория вероятностей» дугайында лекцияларны студентилерге номчуур кылдыр берди. Ам база катап ханы кылдыр өөренир болганым ол ыйнаан. «Теория вероятнос-

ЭРТЕМДЕН

тей» деп чүл? Ол дээрге математика эртеми, болушкуннарның душ болурун, дүрүм езугаар болурун өөренир эртем. Ол эртем адаанын оюннарды тывылган. Оон теориязын 19 вектин ийиги чартында орус эртемденнер П.Л.Чебышев, А.А.Марков болгаш А.М.Ляпунов сайзыраткан. Амгы үеде ол эртеми бисте уламчылап турар академиктер: А.Н.Колмогоров болгаш мээң башкым Б.В. Гнеденко. «Теория вероятностей» ажы улуг, ону теоретиктиг физикага, радиоэлектроникага, бойдук болгаш эмчи эртемнереинге ажыглаар.

Ийи чыл институтка башкылаан хире болганда, меңээ ол көдээге чедип келгеш, «Теория вероятностей» деп бижип алган номунга адын салгаш, белекке берди. Сөөлүндө номчуп көөрүмге, математика номнары ышкаш эвес, берге бодалгаларны бодуарда, ийи кижжи чагаалажып, тайылбырлажып турар кылдыр бижээн болду. Ол-ла чылын ол номну Америкага, Англияга база Берлинге очулдургулааш үндүргенин дыңнаан мен. Улаштыр чаа ажилдышкынын математикага ажилдары дээш Тывадан бир дугаар «физика-математика эртемнериниң кандидаты» деп атты камгалап алган кижжи ол болган.

Х.О. Ондарны ажилга тура-соруктуун көрөш, баштай институттун физика-математика факультетинин деканына, сөөлүндө оон ректорунга сонгаан. Коллективиниң бүзүрелин шынзыдар дээш чогаадкчы езу-биле ажилдап турган. Ректор болганда пединституттун баазын быжыдар дээш чарыгдар акшаны тып тургаш, библиотекага херек өрээлди, столуванай болгаш үш өрээл өөренир

корпус дээш, хөй чүүлдер кылдынган. Оон-биле чергелештир өөрөдиге-кижизидилгелиг ажилдар мурунда турганыдан экижип оарын ынчан аңаа ажилдап турган башкылар сактырлар. Чижеглеп чугаалаарга, ол үеде институттун ниити ыры бөлүү болгаш сыгыт-хөөмейиниң бөлүктери тыптып, сайзыралды алган.

Хеймер-оол Опанович Ондар институтка 30 чыл ректорлап тургаш, эртемни Тывага сайзырадыр дээш улуг ажилды кылган. Институтка оон бежен харлаанын демдегелеп тура, аңаа илеткелди проректор А.И. Жданок кылгаш, мынчаар чугаалаан: «Тывага математика эртемнериниң эгелекчизи эртемден болуп, Х.О. Ондар артар. Тываның иштинден ол эң баштайгы физика-математика эртемнериниң кандидаты. Чоокта чаа эртемденнери чок турган Тыва ам бөгүн Х.О. Ондар деп математика эртемниг, билдигил удуртукчулуг база болган. 1980 чылдарга чедир маңаа 3-4 кижилер кандидат диссертациязын 5 чылда бижип турган болза, ам 5-6 кижжи чылда камгаланып турар болган.

Х.О. Ондар студентилерге теория вероятностей, математиктиг анализке болгаш математика төөгүзүңге лекцияларны номчуп турар. Олар ону сонугурап дыңнаарлар. Оон хөй чылда ажилдап келгени-биле ол математиканы ханы билиринден база чогаадкчы билин доктаамал бедидип турар болгаш оларны сонугурадып турар»...

Орта ажилдап тургаш, 30 ажыг эртем ажилдарын бижээн. Ынчаарда көдээ суур Шемиден чоруткан оол мындыг талантылыг эртемден болу бээрин

Каттышканының 60 чылынга

ПОЛКОВНИК СУВАК

Монгуш Сувак дээрге Тываның көскү шериг удуртукчуларының бирээзи болуп, төөгүге артыш калган. Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында ол ТАР-ның Камгалал яамызының сайыды, а 1950 чылдарың эгезинге чедир Тыва автономнуг областың шериг комиссары болуп, Россияның камгалалыр аргазын бжыгылаарыңа үлүүн кириген. Ол 1909 чылдың август 26-да амгы Чаа-Хөл кожуунуң Ак-Туруг сумузуңда Ооругнуң Эзим адаанга малчын араттың өг-бүлезинге төрүттүңен, ооң эр чаңгыс оглу болган.

Мээң авам Намбарның иези Бавык (шолазы Узун-Кадай) шаанда Сувактын адазы Чевекбиле кады төрүттүңен болганда, полковниктин бүгү амыдыралын кончуг эки билир мен. Сувак аныянда аажок эрес-кашпагай, тергиин аңчы, дииңчи, балыкчы кижичораан. Ырлаары, хөөмөйлээри тергиин турган. Ооң ырлап, хөөмөйлөп чораан ырларындан мындыг одуруглар мээң сагыш-сеткилимге кезээде артып калган:

Кара чаңгыс болур дооста,
Кайгал-эрес боорумгай,
Какпак хаяа уя тудар
Хартыга дег боорумгай.
Эр-ле чаңгыс болур дооста,
Эрес-кайгал боорумгай,
Эңмек хаяа уя тудар
Эзир куш дег боорумгай.
Бо одуругларны ырлап чораан мээң даайым Тываның Араттың революстуг шеринге албан эрттирп келген сөөлүңде чүгле он ажыг чыл болганда, шынап-ла, какпак хаяа уя тудар хартыга дег, эңмек хаяа уя тудар эзир куш дег депшээр. 1930-1932 чылдарда ТАРШ-ка шериг албанын эрттирген. Ооң часпас адар-боолаарын, спортка мергежилдин, орус дылды чигибиле шингээдип алганын, бжыг

сагылга-чурумнуун барымдаалап көргөш, Сувакты ССРЭ-же өөредип чоруткан. 1932-1938 чылдарда Тамбовтун айттыг шериг училищезин ол кончуг эки өөренип доозарга, лейтенант шериг дужаалын тывысқан.

Кажан Тывага чанып келирге, ТАРШ-тын взвод командириге ону томуйлаан. Ооң взвонун бүгү дайынчылары өөредилге болгаш сагылга-чурум талазы-биле бүгү полктун бирги черинге турган. Ооң бүгү чедишкин-нериниң кол үндезинери: шериг херээниң талазы-биле шырак билии, солдаттар дугайында сагыш салышкыны, бодунга болгаш өскелерге бедик негелделии, ак сеткилдин, кезээде бодамчалы, томааны, төлөптии, нүүрзүрек, дузааргак чаагай чачылдары, бедик культурулу-дур.

Монгуш Чевековичге капитан шериг дужаалын тывыскаш, эскадрон командириге, ТАРШ-тын Чингине штавының начальнигиниң оралакчызынга томуйлаан. Ол бүгү шериг албандужаалдарыңа бедик мергежилдик, ак сеткилдиг ажылдап келген. А кажан Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелээнде, Сувак подполковник дужаалдыг болгаш

ТАРШ-тын Чингине штавының начальниги болу берген. Шериг херээниң талазы-биле ынчаарда Тывада бедик мергежилдик кижилериниң бирээзи болган. Ажылчын-тараачынның Кызыл Шеринин Чингине штавының Москвада Шериг академиянын ол 1943 чылда кончуг эки өөренип доозарга, М.Сувакка полковник деп шериг дужаалын тывысқан. Ада-чурттуң Улуг дайынының фронтунче чорудар дугайында ооң үшкү рапортуң база хүлээвээн: чылдагааны — бирээде, даштыкы чурттуң хамаатызы, ийде, фронтуга дайынчыларны болгаш офицерлерни белеткээринге ол тылга эргежок чугула херек болган. А кажан ол ТАРШ-тын Чингине штавының начальнигинге ажылдап турда, ону ТАР-

ның Камгалал яамызының сайыдынга томуйлаан.

1943 чылдың май 20-де Ада-чурттуң Улуг дайынының фронтунче чоруткан тыва эки турачы танкистерни, а ол ышкаш 1943 чылдың сентябрь 1-де фронтуге чоруткан Түлүш Кечил-оол командылаан тыва эки турачыларны чогуу на Монгуш Сувак белеткээр. Фронтуге чоруткан кижичорутканы ол эң-не эвиелчугаалашкан.

Дайын үезинде Кызыл-Мажалыкка, Чадаанага болгаш чамдык кожуунар төптеринге шериг кезектери турган. Ынар Камгалал яамызының сайыды Монгуш Сувак ужудуп чоруп турганын билир мен. Ооң олурган АН-2 самоледун эң-не мергежилдик ужудукчулар Сергей Хунан-оол, Алексей Ензак, Чили Чимит, Ховалыг Хопуя суглар башкарып чорааннар. Монгуш Чевекович дээрге какпак хаяа уя тудар хартыга дег, эңмек хаяа уя өрүүр эзир куш дег, будуктуг ыяштын кырыбиле, буруттуг дээрнин адаабиле ужудуп чоруп турганын билир мен. Даайымның кажан аныяк турган чылдарында ырларыннан мындыг одуруглар мээң сагыжымга ам-даа кирип келир: Сын-мыйгак турлаа болган Сыннар адаа Кара-Суумну, Сыннар адаа Кара-Суумну Суггызгазы болурумгай. Элик-хулбүс турлаа болган Эзим адаа Кара-Суумну, Эзим адаа Кара-Суумну Эдискизи болурумгай.

Монгуш Чевекович дээрге аажок омак-хөгүлү, биче сеткилдиг, кедергей бедүүн кижичораан. Москваның Шериг академиязынга өөренип чоруур мурнуу чарында Ак-Туругга, Кара-Сутта ол келгеш, төрелдерини аалдарыңа элээн каш хонган.

Ынчаарда ооң сырыннанып ырлап олурганын база сактырдыр мен:

Улуг-Хемниң чыварыңа
Уйгум сергеп алыр дээн мен,
Улуг черге Москвага
Угаан кирип алыр дээн мен.
Алыс төрүмелинден шериг-
зиг, силиг, чараш, согун дег дорт
сынның Сувак улуг черге Мос-
квага, шынап-ла, угаан кирип,
шериг херээниң талазы-биле
дээди эртемни чедип алгаш,
чанып келген. Ону Тываның
араттың революстуг шеринин
Чингине штавының начальни-
гинге база катап томуйлаан.
Удаваанда, тодаргайлаарга, 1943
чылда, полковник Сувакты Тыва
Арат Республиканың Камгалал
яамызының сайыдынга томуй-
лаан. Ол бедик албан-даалга,
кажан Тыва Россияның составы-
ныга эки тура-биле каттыш-
кыже, тодаргайлаарга, 1944
чылдың октябрыга чедир, а Тыва
автономнуг областың шериг
комиссарыңа 1950 чылдарың
эгезинге чедир ажылдаан
болгаш Россия Федерациязының
камгалалың күчүзүн бжыгыла-
рыңа үлүүн кириген.

Амыдырал-чуртталгазының аныяк болгаш эң-не чымчытыг чылдарын шериг херээнге берген М.Ч.Сувактын могаг-шыла чок ажил-чорудулгазын Кызыл Сылдыс ордени болгаш ТАР-ның Республика, Куш-ажыл ордени база хөй санныг дайынчы медальдар-биле дем-деглээн. Полковник Сувак 1984 чылдың май 24-ке чеден беш харлыында мөчөөн. Ону ооң төрөөн чурту — Ак-Туругга апарып орункушткан.

Алексей ДУТЕРЖАА.

ЧУРУКТА: М.Ч.Сувак.
Чуруктуң хоолгазын Васи-
лий БАЛЧИЙ-ООЛ кылган.

ЭЖИМ

кым-даа билбээр. Мен-даа эжимге чоргаарланып чораан мен.

Хөл шыдырааны школага ойнап чоранынның салдарыла боор, ол Ленинград университетинге өөренип чеде бергеш, келир үеде делегей чемпиону, гроссмейстер Борис Спасский-биле ойнап, гроссмейстер М.Тайманов студентилер-биле ойнап турда, ону чараш утканы Ондарны улам сорук кириген. Ол удаа-дараа шыдыраа маргылдааларыңа киржип тургаш, шыдыраага мастерге кандидат атты чедип алган. Х.О. Ондар Тыва Республиканың шыдыраага чемпиону чораан. Республикага шыдыраа оюнун сайзырадыр дээш, ол үргүлчү сагыш салып келген. Маргылдаалардан черле чыдып калбас. Шыдыраалаар дээш Кызылга ойнакчылар ойнаар чер тыппайн баарга, коммерция техникумунга өрээлдерни берип, ону шыдыраа төвү болдуруп турган. Тываның шыдыраага чемпиону болуп, эки ойнап чораан эш-өөрүн утпазы-биле оларның адын мөңгөждип маргылдаа эрттирерин саналдааш, баштай республиканың каш дакпыр чемпиону чораан Матпа Хомушкуга тураскаадып, шыдыраа маргылдаазын боду коммерция техникумунга эрттирген.

1998 чылда эжим Россия академиязының эртемнериниң корреспондент кижигүнү болгаш эртемниң эде тургузуушкунга хамаарыштыр Кремльге болган улуг хуралга киржип чораан. Ол-ла чылын ол көдээ чер Улаан-Быраага мээң чедип келгеш, бодунуң бжыгын: «Ал-проксимация и интерполяция функций в равновесной метрике» деп номун белекке

берди. Номунуң картында мээң тураскааткан домаан номчурумга: «Кызып чораш доктор атты камгалап алыр дээш бижип алдым, эжим» — деп каан болду. Сөөлүңде бир ужуражы бергеш:

— Доктор атты канчап тур силер, эжим? — дээн мен. Ол:

— Санкт-Петербуртта университетте башкымга дужаап каарымга, ол үр аарып тургаш, чок апарган. Ам ажылымны дедир алгаш, ону эки сайгарып билир эртемден дилээш, Москвага бир ай болдум. Ында бир эртемденге дужаап кагдым, чайын баргаш камгалаптар мен — дээн кижичораан. Хөөкүй оозунга четтикпейн барган.

Бир ужуражып келгеш, сүттүг сарыг шайышты ижип, хөөрежи ор бис оң. — «Кижиниң шокары — иштинде, чылангың шокары — даштында» дээри кончуг шын. Мен институтту 30 чыл ректорлаптарымга, та адааргааны ол, та мени кыраан кижичораш дээри ол ийикпе, обком партияже хоп, ат салбаан чагаа бижип, ажылын орта билбес кижилер бар-дыр. Дыка улус-биле шын дээш ажылдаарга, бир өскелери ежежир хире-дир. Мен профессор ат алыр дээш ооң бүгү негелдезин күүседип алгаш турумда, Тыва обкомун бирги секретары дарга безин: «Оон өске, профессор ат берги дег, улгады берген кижичораш чок бе?» — деп дедир айтырып салыр боор-дур.

Үр болбаанда институтка «зачетная книжка кылып, садып турар кижилер бар» деп чугаа тарай берген. Ол-ла чугаа обком партияга чеде берген. Ында агитация болгаш пропаганда килдизин харыылап турар дарга бир хүн институтка кестүп хүнзээн чүве. Эртенде партия

организациязының ниити хуралын чарлаан, хүнүн айтырып: «Ректорнуң ажыл-агыйжы чорудуу» дээн. Аңаа мен буттук кылган ажылдарымга болгаш ам кылып чүүлдеримге доктааган мен. Зачетная книжка кылган кижилерни билбес, харысалган куду ректор-дур сен деп хөөн-биле сайгаргаш, мени партиядан үндүргеш, ректордан дүжүрер деп шийтпир хүлээп алдылар. Хурал төнери билек, чүвениң шын эвезин журналист С.Козлова билеп ор боор дээш ужуражы бергеш:

— Бо хуралдың шийтпир шын эвес-тир ийин, кандыг турар ужурулу деп чүвени шынзидып бижип көрүңер — деп дилээн мен. Ол тургаш:

— Чок, мен хоржок мен, партия чүү дей-дир, мен ону бижип мен.

Кудумчуларга кижилер менче чиктиг көөр, ажылымга-даа улус мээң-биле чугаалашпас, бажыңымга келиримге, сагыш бир аңгы апарганын эскерип кааш, институттуң ректорундан үнөр дээш билдиришкын бижип алгаш үнүп алган мен. Чогуу мени үндүрер эргези чок турган.

Оон бир неделя болганда мени Владивостоктуң хереглекчилер кооперациязының академиязынга ректорлар кылдыр чоруткан. Удаваанда мен дедир Кызылдың көдээ ажыл-агый институтунга ректорлай берген мен, а оон улаштыр коммерция техникумунга болгаш Новосибирскиниң садыг академиязының салбырыңа ректорлай берген мен. Эрге-дужаалым, аталдарым-даа хөвээр, мен тиеллени чедип алган хире болган мен.

Ынчаарда мени шын деткил чораан: С.К. Чоксум, В.Л. Биче-оол, А.В. Набатов, Н.М. Тыртъ-й-оол, В.И. Данилейко, Х.Л. Баг-анов, К.Б. Салчак дээш, оон-да өскелерге четтиргенимни ила-

редип чоруур мен.

Ам бодап чораш кайгаардыр мен, мени үндүр-кирип сывыртап турган хиреде, зачетная книжканы кылып, садып турган кижилер каш чыл алганын, туттурганын билбес мен» — деп, ол кударгай чугаалады.

Эжим Омар Хайямның шүлүктеринге ынак, ону шээжи-биле билир кижичораан. Мен Б.Казырыкпайның «Бодалдар» деп шүлүүндөн бо одуругларны кирип каайн:

Бодап чоруур бодальвыс арыг чорзун,

Бодалдарже адааргак хөөн кавыдатпаал,

Бодальвыс черүшкээ дээш чаргылдашапал.

Х.О. Ондарга Тывада бир дугаарында «Эртемниң алдарлыг ажылдакчызы» деп атты берген. а эки ажылдап чорааны дээш, оон алдан харлаанын таварыштыр Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржак «Күш-ажылчы шылгарал дээш» деп медаль-биле шаңнаан.

Бир мээң ужуражы бергеш: — Елизавета Ивановна Коптева-биле өг-бүле болганым мээң аас-кежикти берген. Мен ооң соонда кончуг тура-соруктуг ажылдап эгелээм мен.

Е.И. Коптева боду бедүүн, көрүксенчиг херээжен, дуртсынның, чараш кижичораан. Ол ынчаарда дыл эртемнериниң кандидаты, тыва школаларга орус дылга өөредилге номун чогааткан, тыва дылдың чугаалаар аянын билдирин кайгаан мен. Элээн болганда Е.Ивановна мээң чараш уругну Ондар Ирина болгаш Игорь деп оолду божуп берген. Мээң-биле ол уругларын азырашкан, ынчалза-даа оглум биле менден эрте чарлып чоруй барганыңа аажок хомудаар мен. Шынап-ла, ынак-шылда назын чок деп чүвени мен көрдүм. А сөөлүңде кадаларымга мен шоолуп-ла таарышпас

күжи болдум, шынын чугаалаайн, эжим. Менде баштайгы ынакшыл күштүг болуп арты. Уруум Ирина Ондар Францияда ажылдап, чурттап чоруур, ачазыңа ынак кижичораан, мен аңаа чоргаарланып чор мен — деп кагды.

Оон кылаштап чоруткаш, шафтаң папка алгаш, менче сунгаш:

— Авасы Елизавета Ивановнага тураскаадып, ном бижип алдым, номчуп көрөм. Удавас ном кылдыр парладыптар мен, доюн эрттирер бис, Ондар. — Ному орус дылда бижидим. Бир эвес орус дылга үне берзе, ону сен тыва дылче очулдуруп көөр сен — диди.

Хеймер-оол Опанович Ондар черле ыңдыг: акты ак деп, караны кара деп чоргаар чугаалаар кижичораш болгаш, бижип алган намдар-тоожуун номчурумга база ыңдыг болду. Ооң амыдыралы кээргенчиг, хомуданчыг болгаш чогаадыкчы ажылдар-биле долган. А тиеллге кезээде ооң талазыңа болганыңа чоргаарланып, «Эрниң эрзи эжимни» деп чораш мен. Ынчалза-даа бо ужуражыга сөөлү болурун билбээр мен.

... «Кайгамчык май катап эргип келир» деп бир ырда ыраагы-даа турар болза, май айның эгезинде эжим автомобиль озал-ондаанга таварыш-каш, чок болган. Ажыг-шүжүгүңү сеткилимден үлежиң чурттап артым.

Иелээ ойнап чораан оюнувус хөл шыдырааны маргылдаага ойнай бергеш, эжим маргылдаадан чыдып калбас кижичораш болгай база чедип келген, мээң ойнаарымны көрүп тур боор кылдыр бодай бээр апарган мен.

Алдын-оол ОНДАР,
Кызылдың № 9 эколог-
гуманитарлыг гимназияда
башкы.

Кызыл хоорай.

Кызыл хоорай чагырганың кичээнге

ЫТ – КИЖИНИҢ ӨҢҮ

Кызыл хоорайның кудумчуларынга кылаштап чоруурга, ээзи чок, бөлүк черлик ыттар бо-ла таваржыр. Бир бок төп чораан кырган-авайны бөлүк ыттар чип каар чазып, туткулап турда, бир чолаачының чарып алганын караан-биле көрдүм-даа.

Хоорайда черлик ыттар көвүдээнинде кым буруулугу? Ыттар боттары бе? Чок, ындыг эвес, аңаа хоорай чурттакталыры боттарыыс буруулуг бис. Чамдык улус ыттарын эки чөмгөргөс, аштадып туруп бээрге, оозу чөм дилеп, хоорай кезип маңнап чораш, олчана ындыг, бок төгөр черлер кезири, чөм дилээр амыдыралга чаңгыгып каар. Чамдык улус ыды төрүптөргө, кыс оолдары шору өзе бээрге, хоорайже салып чорудуптары база бар. Эске улус азырап алгаш баар боор дээн идегел-биле ындыг хире. Ындыг-даа болза ынчаар октааттыган ыттарның хөй кези база-ла ээ чок артар. Хөөкүйлер база-ла хоорай кезири. Тояп чораан эвээш-ле ытты ийи-чаңгыс буюнныг кижилер тудуп, азырап аар. Шак ынчаар амыдыралдан кызгандаткан бөлүк черлик ыттарның кижилерге айыылды тургуза бээринге чүглө боттарыысты-ла буруудадүп көрөөл. Эки азыраарга, эске азырал амытаннардаан ээзинге болчуп, халып кээр амытан чүглө ыт болгай. Тайга-таңдыга аңчыларны адыгмажаалайдан ыттарының канчаар чарып ап, тынын ап турганының дугайында тоолчургу чугаалар безин дыка хөй болгай. Ынчангаш эске азырал амытаннарда денээрге, ыт кижинин езулуг өңнүү дээрзин утпаалыңар.

Ам хоорайда бөлүк черлик ыттарны канчаар бис? Биезде ышкаш санитар ажылы чорудуп, октуг-боолуг оларны истеп сүрүп, кыргып-хыдызын дивейн тур мен. Шак ындыг арыглаашкыны бичивисте көрүп, школага ыттарга, дириг амытаннарга ынак болунар, оларны камга-

лаңар деп өөредип турар, херек кырында оларны кыргып-хыдып турарын кайгап, кижилерниң каржызындан коргуп турганы-высты чажыргаш чоор бис.

Черде бажыңнарлыг чурттакталыры харын ээзи чок ыттарны тудуп азыраарын сүмелээр-дир мен. Ыт хөөкүйнүң өөрөнмес чүвези бар эвес. Чаа эзлеринге дораан чаңгыгар, шынчы бараан болуп эгелээр. Каът, чаагайкыды-даа туттунган бажыңда-даа чамдык чурттакталыры ыттарны азырап турар боор чорду. Ону ыяп-ла квартираже кириери албан эвес. Кызыл Партизаннар бажыңында бир орус кырганавай беш дугаар каътта чурттап турар хирезинде, бажың даштында шевезинде ыт кажазында бир ытты азырап турарын көргөн мен. Оон чоп үлегер ап болбас деп. Ыттар азыраар кээргээчел кижилерни бистин Кызылда чок деп болбас. Бир хөй ажы-төлдүг, доктаамал чурттаар бажыңы чок, үргүлчү черде бажыңнар арендап чурттап турар чурукчу анык эр бар. Өрү каът бажыңнар, ниити чурттап бажыңнарындан өрөөл тып бээрге, аңаа чурттаарындан ойталаар: «Ыттарым бар, хоржок» —дээр. Ол база-ла чаагай үлегер-дир.

Ам бо чылыг үеде ээзи чок, бөлүк ыттарны көөрге, хоорайның скверлеринде, бажыңнар хөлөгелеринде удуп, баштарын

көдүрүп, эрткен-дүшкен кижилерже көрүп каап чыткылаар-дыр. Кышкы үеде оларга чөм тып чири дыка берге. Бир кыжын кудумчуга машинага бастырып-тыпкаш, дириг соястап чыткан черлик ыт көргөш, бир кырган: «Хөөкүйге кым дуза чедирер деп. Дыка-ла хилинчектенер-дир, күжүр. Оода озал-ондакка таварышкан черлик амытаннарга дуза чедирер ветеринар албанындан чоп тургузуп кагбас чоор» дээнин дыка чөпсүнүп дыннап турган мен. Хоорайда черлик ыттарже сагыш салырывыс дээрге-ле боттарыысче сагыш салганыыс-биле дөмөй болур ужурулуг. Чүгө дээрге олар база-ла хоорайның чурттакталыры, дириг амытаннар, болганда чурттаар, аш-чөм чиер эргелиглер. Ынчангаш олар сагыш човангыр эзелерлиг болур ужурулуг.

Кызыл хоорай бодунуң юбилейин уткуштур шыдаар шаа-биле белеткенип турар. Ол юбилейде хоорайга иштики, даштыкы чурттандан хөй аалчылар келир. Черлик ыттар хоорайывыстың чудун көргүзө бербес бе? Бо талазы-биле хоорай чагыргасы бир тодаргай шиитирни хүлээп алыр боор деп идегеп каалыңар.

Борис ОНДАР.

Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тЫРТТЫРГАН ЧУРУУ.

Кызыл хоорайның кудумчуларында ээзи чок, тояныгы ыттар.

Номчукчулар саналдап, сүмелеп тур

ЧАА БАЗЫМНЫҢ БЫЖЫГ ТЕПКИИЖИ

Россияның составына Тываның бактаап киргениниң 60, Кызыл хоорайның тургустунганының 90 чыл юбилейлерин, Республика Хүнүн болгаш бо чылгы Наадымны байырлаар үевис келди. Бистин чамдыктарыыс бо улуг байырларды кыдыгара көрүп, арыг-силиг кеттингеш, дашка көдүрүп, оюктоглаа көрүп эрте бээр бис деп бодап турары магад, ындыг болбас ужурулуг: байырларды эртеңи хүннүң базымының быжыг тепкиижи, чөлөнгижи кылдыр көрүп, аңаа белеткенир, байырлаар сорулгалыг бис. Бүгү Россияга дег, бергелерни шыдажып эртип, бурунгаар базымны кылдыр херек. Чоннуң шиитилгези кезээде шын. Шын орукту 2002 чылдың март 17-де Чазак Даргазын соңгаан хүнде шилип алдыыс.

Тываның төөгүзүндө туруп көрбөөн улуг байырлар болурунга кым өөрүвес боор. Бедик аалчылар база келир. Ынчангаш байырларга төлептиг киржилинер: сүмевисти, күжүвүстү, биливисти каттыштыраалыңар, ында-мында дескел чок ажы-төлүвүстү бодандыраалы. Бо байырларды болуру Россияда хамаанчок даштыкыда динмирей берген. Чүглө байырлар эвес, харын шыңгыш ылгалда болур-дур ийин. Азия төвүндө тываларның дугайында чүс катап дыңнаарының, бижириниң орнунга, чаңгыс катап көөрү чөптүг дээн ышкаш, хөй сангыг фотографтар, теле-кино ажылдакчылары сөктүп кээр эвеспе. Маңаа холбаштыр ийи сүмемни кийрейң:

бирээде. 1954 чылда Кызыл-Мажалыкка бо байырлардың 10 чыл оюн демдеглээн чүве. МТС биле суур аразында шөлге (ам

ында шөл чок, бажыңнар ээлепкен) узун кажаа туткаш, өрөөлдегилээш, районда бүгү чүзүн малды тургузупкан. Аңаа кижы бажы кизирт, аът бажы козурт чүве-ле болгай. Чон дыка-ла сонуургаан. Суурун улуг-бичии кижилери чыылган. Интернатка турган хиревисте, кичээл соонда аңаа баар бис. Чүзүн-бүрү малдарны эр-кыстап, ийи-ийлеп тургузуп каан. Оларны кым өртүргенин, бедик түннелдерин, кайы сумудан келгенин айтып каан. Тарымал үнүштөрү база делгээн: кызыл-тас, чингетараа... Кижиниң чоргааралы хайныгып кээр.

Бо байырлар үезинде Кызылга шак ындыг хевирлиг делгелени организастаарын сүмеледим. Көдээ ажыл-агыйлыг республика адыысты сыктаалы. Чоокта чаа хөй, өшкүвүс Сибирь делгелезинге алдын медалды алды. Иви, сарлыыс, теgevис хамаанчок, ийи элчигенивис безин бар болгай. Калбак кудуруктуг хойларыыс, сегел салдыг өшкүлеривис безин аалчыларны өөртүрү чайлаш чок. Байырлар делгелгези дээш 5 демдек салыр боор.

Ийде. Кандыг-даа хоорай кол шөлдүг ийик. Кызылыыста Арат шөлүн фонтан каастап турар. Фонтан каасталга болурундан аңгыда, ол чооктуң агаарын сериidedип, сегидип турар. Ынчалза-даа оон өрү аттыган суунуң хевир арай-ла четпес. Беш кезек черден аттынар ол суг мөөң үнүп турар. Огород суггар чаштырыкчылардан шоолуг-ла ылгалбас. Челээштелип, чечектер дег аттынар кылдыр эде кылып болур. Суг адар базышкын четчир. Суг үнер үттерни тарладыр кылыры негетинип турар.

Уван-оол МОНГУШ.

Кызыл хоорай.

Шажын-чүдүлге

СОРУЛГА — АЧЫ-БУЯН ЧЕДИРЕРИ

узуткап чок кылган. Бо дээрге эрткен үе-дир. Амгы үеде 1990 чылдан бээр Россияның Чазак бүгү-ле чүдүлгелиг шажын черлерин катап тургузарын база кижилерниң хостуг чүдүрүң чедип алган. Бо талазы-биле бистин Тывада чүү бооп турарыл?

Тывага 1980 чылдар төнчүзүңгө чедир ийи-чаңгыс лама башкылар турган. Олар «кызылдустааннар». Ынчангаш хам, лама эртем-билиглиг кижилер колдуу чок. Ам Самагалдай, Чадаана хүрээлери, эвээш-биче-даа болза, дуган, суургаларлыг катап тургустунган. Шак бо хүрээ-хиитти катап тудуп, эх-херексел тып алырыңа дыка хөй акша-көпөк херек болгай. Шажын-чүдүлге дээрге чоннуң национал культуразы-дыр. Амгы үеде анык-өскен арага-дары ижип, чашпан-оът тыртып, кем-херек үүлгедип, кижилерни малмагандан дора аажылаар апарганын көрүп чор бис.

Чаа хөгжүп эгелеп турар хүрээ-хииттерде ол талазы-биле таптыг эртем-билиглиг башкылар эвээш, оларның билии чавыс. Моолга, Улан-Удэге, Индияга-да өөренип турар болгаш ону дооскан-даа кижилерниң билии кошкак деп болур, чүглө Тибет үжүк танып, судур кожуп өөренип алган бооп турар. Лама

кижи дээрге бедик мергежилдиг болур ужурулуг. Ол философияны, чурагайны ыяп-ла билген турар.

Олар чер-черлерде ажыттынган хүрээлерге боттут дузаны чедирер ужурулуг, чон ортузунга шажын-чүдүлгениң ачы-дузаның дугайында тайылбыр ажылын чорутпайн турарлар. Мен бодум хуумда мындыг чүүлдерни сүмелээр-дир мен: хүрээге ажылдаан ламалар 100 рубль ажылдап алган болза, 50 азы 60 хуузун хүрээге киириштирер херек. Чүгө дээрге дуганы, кассир, бухгалтер, таңныыл дээн чижектиг ажылчылар турар болгай азы болза хүрээге хамаарыштыр бир-ле чүүлдү кылыр дээнде, ыяп-ла акша херек апаар. Чамдык кижилер хүрээге мергүлгө олуруп, арыгладып алгаш, курут кылаштажып үне бээр болгай. Хүрээ-хиит дээрге кижилерниң акшаланып алыр чери эвес-ле болгай, ол дээрге чоннуң чүдүүр чери-дир.

Чыл санында Шагаа уткуур болгай бис. Ынчан саң салып, оран-бажыңга арыглаашкын кылыр. Саң езулалың, бүгү дириг амытаннар дирлип, оттуп келгенде, салыр ужурулуг. Оваа, суг, чер-чурт, хонаш черлерге саң салыр, аңаа бышкан далган, саржаг, артыш албан турар. Бисте шажын-чүдүлге, шынап-ла,

дыка оожум хөгжүп турар-дыр. Чамдык улус чүдүлгениң чурумун ам-даа эки угаап билбейн турар. Кижы мөчөөндө, хонук кыпсыр дээш хам чалаарлар. Лама кижы хүрүүн кылып, коңга этсиптер болза, харын дээштиг болур. Ажы-биле чугаалаарга, аңаа ужур эдиртип турар чүве-дир ийин. Хам биле лама кижилер аразында дыка ылгалдыг. Бирээзи—ном чок, а өскези—эртем, номнуг.

Сарыг шажын биле кара шажынның ылгалы мындыг: бир эвес чаян-дөстүг, ук-салгалдыг хам болза, бодунуң ажылын кылыр, а бир эвес шын эртем, ном дооскан лама башкы кижы болза, чонга ачы-буян чедирер. Ынчангаш шажын-чүдүлгени шын ылгап билип ап чорууру чугула.

Хүнээдир улус хүлээп ап турар лама башкылар туруптар, ону база чон угаап билзе эки. Тывага ийи-чаңгыс моол анык эштер лама бооп келгеш, бичии када сыын мыйызы, тооргу хини, адыг өдү чыыр улус хүлээп ап тургаш, машина садып алган соонда, чуртунче чана бээрлер-дир. Ол ышкаш Эрзин, Самагалдай хүрээлеринге чамдык эшөөрлер келгеш, турум ажыл-

давайн чоруптар-дыр.

Мээң бодалым мындыг: Тывага тускай хуурактар школазын ажытса эки. Шажын-чүдүлгени шын сагып, ону чурумчудары чугула. Шак мындыг ажылды кылыр болзувусса, Тывага шажын хөгжүп болур. Шажын ажылдакчыларының аразында бот-боттарын артыктажыр, хүндүлешпес чүүлдер база бар. Ол шуут шын эвес чүүл-дүр. Шажында чаяндөстүг эр, херээжен хамнар дыка эвээш, ол салгал дамчып бодаравайн турары комуданчыг.

Чамдык улуг-бичии улустар орус шажынче барып турар. Ол байдал бистин сарыг кештиг улуска таарышпас, угаан-медерелге багай салдарны чедирип болур. Ынчангаш шак бо кижилер бодунуң шажынын угаап-билип, хүндүлезе артык эвес боор. Сарыг шажын дээрге делегейде бир ховар дээн онзагай шажын дээрзин билип чорза эки. Бүгү делегейиниң кижилери бо шажынны хүлээп ап, көрүп турар болгай. Шажын-чүдүлгевис хүндүлөп чоруулунар, тыва чонум!

Таш-оол КУНГА.

Самагалдай суур.

Тыва черге шажын-чүдүлге 1660 чылдарда кожавыс Моолдан дамчып келген. Биче-буурай тываларга Шакьямуни бурганның ачы-буянныг өөредии үжүк-бижик билип алырынга улуг салдарны чедирген. Аңаа хамаарыштыр Манчы хаанның дарлалы моол феодалдык кижилерин мөлчүл дарлаарыңа улуг ажыктыг турган. Чүгө дээрге сарыг шажын чүдүлгезинде кижы бүрүзү оор-сук кылып болбас, амылыг амытанга хора чедирбес, кайы хамаанчоталып, корум-чурум үреп болбас ужурулуг. Кижилер бо сагызыңга бараан болур дээш кончуг чурум-сагылгалыг турган. Ынчангаш чер-черлерге хүрээ-хиит, дуганнар тургустунган турган. Тывага эң-не улуг хүрээлер Самагалдай, Чадаана, Эрзинге тургулаан. Ол хүрээлерге хуурактар школары ажылдап турган. Аңаа шажын эртеми—чурагайны эмчи болгаш лама башкылар өөренип ап турган.

Тывага шажын чаа бодарап келген үеде Моол, Тибет черлерже эвээш кижилер барып, алдын, мөңгүнүн, алгыкежин берип, харын-даа Моолга улуг лама кижиниң айбычызы бооп, хөлөкчөктөп тургаш, эртем-номну өөренип ап чорааннар. Шак ындыг кижилер чуртунче чанып келгеш, хүрээге лама хуурактарны өөредип турган.

Октябрь революциязының чалгыы-биле Тывага турган хүрээлерни 1928-30 чылдарда

БЕЛЕТКЕЛ КИДИН ТҮЛҮК

(Төңүзү. Эгези 1-ги арында).

Эстрада ырларының концерти, чурук делгелгези, байырлалдың карнавалы, "Кызыл аалчыларын уткуп тур" деп театржиткан көргүзүг, Россия эстрадазының артистеринин концерти, "Дагына – 2004" мөөрей дизе-ле, солун хемчеглер-ле хөй.

— Чаа музей ажыттынар бе?

— Байырлалдарда Алдан-Маадыр аттыг национал музейи-виске-даа (эрги бажыңыга), чаа ажыттынар музейи-вистин чамдык залдарында-даа делгелгелер ажыттынар. Аңаа белеткел ажылдар үезинде бистин музейи-вистин материалдар-биле байлаан магададым. Оларнын шуптузун кажан-даа чедир көргүзүп шыдавайн келген болгай бис. Бо удаада бар-ла чүүлдерни көргүзүрүн оралдажыр бис.

— Эң-не онзагай чүүлдерден чүнү демдегелеп болур силер, Елена Владимировна?

— Тываның археологиязы Эрмитажта" деп делгелге солун болбас аргажок. "Аржаан-2" музей-заповедник кайгамчык байлак болгаш бүгү делегейни сонуургаткан материалдарлыг болгай. Оон төөгүнү өөренирге кайы хире солуну, че?

Ажык музей болгаш черле ниитизи-биле музей ажылынга хамаарыштыр арга-дуржулга солчуру-биле Санкт-Петербурган тускай эртемниглерни чалаан бис. Чоокта маңаа немец архитекторлар база ажылдап турду. Музей ажылдакчыларын

стажировкаже өөредип чорудары дээш Германия-биле дугуржулга кылып тур бис.

— "Хааннар шынаазы", "Аржаан-2" дээн чижектиг номнар чырыкче төпке парлаттынган-дыр, а ол номнар бистин библиотекалары-виске безин чок...

— Ук номнарны немей парлааш, чырыкче үндүрерин дугуржур бис, өртег-үнезин таарыштыр дугуржурундан-на хамааржыр.

— Байырлалга тураскааткан откритка, маркалар үнер бе?

— Откриткалар, янзы-бүрү суй белеткер, тураскаал бижиктерлиг-суй белеткер ыяп-ла турар, а маркалар чок.

— Елена Владимировна, аалчылардан, артистерден кымнар келир ирги?

— Тодаргай аттар адап шыдавас мен, ынчалза-даа Россияның культура министри дээрги Соколовту чалаан бис, манап турар бис. Артистернин бүдүн чылда ажылдаар шагы чыл бурунгаар долу болур болганда, оларны чардыктырары дыка берге. Ынчалза-даа кандыг-бир аргазын көрүп тургаш, черле чалап экжээр бис.

— Акшаландырышкын талазы-биле байдал кандыгыл?

— Планнаттынган ажылдарның 75 хуузу акшаландыртынган.

— Ниитизи-биле кайы хире тун көрдүнгенил?

— 4 млн.рубль культурлуг хемчеглерге көрдүнген. Ооң хөй кези үстүндө чугаалааным ши,

балет, концерт акшаландырынга чырыкчаттынган.

— Байырлыг хурал болгаш концертче аалчылар болгаш чалатканнар кирери билдингир. Анаа чурттакчы чон ону көөр аргалыг болур бе?

— Театрга болур байырлыг хурал, концертче аалчылар, хоочуннар, мурнакчылар кирери билдингир, чурттакчы чонну ынаар сыныштырып шыдавазы-высты билер силер. Ынчалза-даа театр чанынга улуг видео-телевизор азы табло тургузарын күзеп турар бис, болдунар болза, болу бээр. КТРК дорт дамчы-дылганы ыяп-ла кылыр. Ол хемчеглерге халас, чүгле чалалга билеттер-биле кирир, а стадионнарга хемчеглер өртектиг.

— Билет өртээ кайы хире болур ирги?

— 100 хире рубль иштинде.

— Тывага дөрт чыл хире ажылдаваан болгай силер, кандыг өскерлишкинер бардыр азы кандыгыл?

— Бар болбайн канчаар, өскерилгелер хөй-дүр. Музей тудуу дооступ турары суг дээрге дыка улуг өскерлишкин-дир. Черле ынчаш ниитизи-биле хоорайывыс өңгүр, чараш апарган. Национал онзагай шынарлары-высты камнавышаан, хоорайывысты сайзырадып турарынга таарзынар мен.

— Парк кайы хире белеткененил?

— Белен деп болур. Ам-даа онзагай чүнү кылып болурун көөр бис.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

Культура амыдыралы

КОМПОЗИТОРЛАР МӨӨРЕЙИ

Эрткен субботада, август 14-те, С.Пюрбю аттыг Улусчу чогаадылга бажыңының концерт залында Тываның композиторларының чаа ырларының мөөрейи болуп эрткен.

Мөөрейи Тываның 60 чылынга база Кызыл хоорайның тургустунганан бээр 90 чыл болган оюнга тураскаадып эрттирген. Ынчангаш композиторлар ийи аңгы темага — Тыва болгаш Кызыл дугайында ийи ырыны мөөрейге кирир ужурлуг турган.

Ниитизи-биле 23 композитор бо удаада чогаадыкчы күжүн шенешкен. Тываның Композиторлар эвилелинің даргазының оралакчызы Мерген-оол Ховалыгович Нурзат даргалаан жюри дараазында түннелди үндүрген.

Кызыл хоорай дугайында ырлар конкурзулга Кызылдан Анатолий Монгуш тиелекчи болган. Ол бирги чергениң диплому болгаш өңгү телевизор-биле шаңнаткан. Ийиги черде — композитор Валерий Самбуу. Ол ийиги чергениң диплому болгаш музыкалыг төп-биле шаңнаткан. Сөөлгү чылдарда ат-сураа билдингир апарган анык композитор Алена Иомужап үшкү черни алгаш, диплом болгаш пылесос-биле шаңнаткан.

Тыва дугайында ырлар мөөрейинге Сүт-Хөлден композитор

Биче-оол Ондар тиелекчи болган (өңгү телевизор). Ийиги черде Кызылдан база-ла Алена Иомужап (музыкалыг төп), а үшкү-зүнде — Кызылдан Амыр Хоюгбан (пылесос).

Ырны эки күсеткени дээш ыраажылардан РФ-тин алдарлыг артизи Надежда Куулар, ТР-ниң алдарлыг артизи Анзат Куулар, ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Херел-оол Сиирин болгаш өскелер-даа шаңнаткан.

Шаңналдыг черлерге кирбезе-даа, чараш ырлары дээш хоочун композиторлар Чолдак-оол Оюн, Кадр-оол Бегзи, Санчът Дагба олар хүндүлел бижиктер болгаш өртектиг белеткер-биле шаңнаткан.

"ЫРЛААЛ-ЛА, ХӨГЛЭЭЛ-ЛЕ"

Мындыг аттыг солун концертти улуг-хүндө кызылчылар сонуургап көрген. Ол дээрге ТР-ниң алдарлыг артизи, сураглыг ыраажы, композитор Олег Сарыгларның фондузунун белеткээни концерт-оюн-дур.

Тыва Республиканың Наадымын сонгаарладып каапкан болза-даа, артистер август 15-тин хүнүн оюн-тоглаа-биле уткуп, "баштак Наадым" деп оюну-биле көрүкчүлерни өөрткөн. Олег Сарыглардан аңгыда, ыраажылар ТР-ниң алдарлыг артизи Станислав Ирл, Луиза Мортэй-оол, Мерген Шойдан, Оолак Ондар ук концертти каастаан.

Демдеглезе чогуур чүүл чүл

дээрге, Олег Сарыглар тыва эстрадада хөй чылдарда ажылдап келгеш, анык ыраажыларны сценаже үнеринге бодунун улуг үлүүн кирип келгени болгай. Бо удаада база ол аныктарга деткимени көргүзүп, кады ырлажырынче чалаан. Оглу Адыгжы Сарыглар, ооң эжи Руслан Уйнукупан оларның ырга ынак сеткил-сагыжын өөртүп, оларга улуг сценаже орукту мастер ол

кежээ ажыдышкан. Оон аңгыда Улан-Удэ хоорайда студент Саян Дажы, Кызылда экономика болгаш эрге-хоойлу техникуму-нун сургуулу Аидыс Монгуш олар оюн-баштак концертке киришкени ылаңгы анык көрүкчүлерге улуг белек болган.

Олег Сарыглар удавас "Сылдыстар фабриказын" ажыдып, ылаңгыя көдээ аныктар аразында талантылыгларны илередир ажылды эгелээр. Ырыга ынактар, кайда силер, белеткененир.

Светлана БАЛЧЫР.

КҮРҮНЕ ТУКТАРЫ — ШЫПШЫКТА

Тываның Россияга каттышканының 60 чылынга, Кызыл хоорайның тургустунганан бээр 90 чыл оюн таварыштыр эң баштайгы Россия деңнелдиг хемчег чедишкенин доозулган. ТР-ниң Күш-культура болгаш спортту сайзырадырының база аныктар политиказының талазы-биле яамызы, альпинистер клуу, Кызыл хоорай чагыргазы Мөңгүн-Тайга шыпшыгы (3976 м) үнүүшкүннү органиастааннар. Август 8-те аңаа барган 8 альпинистиң 4-ү — Маа-

дыр-оол Ховалыг, Виктор Монгуш, Марианна Сүрүнчап база Красноярскиден келген альпинизмге спорт мастери Анатолий Шлепкиң Тываның, Россияның күрүне туктарын оранывыс бединге киискиткеннер. Бо чылын Мөңгүн-Тайга шыпшыгы агаар-бойдус берге болуп, хар, долу чаап, күштүг хат хадып, соок 20 градус болган. Ындыг турбуже улуг байырлалдың эге базымы салдынган.

Маадыр-оол ХОВАЛЫГ.

Таллинн хоорайже аьттаныпкан

Август 19-25 хүннеринде Эстон Республиканың найысылалы Таллинн хоорайга "Чоннарның эргелеринин идеалдары болгаш оларның херек кырында байдалы" деп делегей чергелиг эртем-практиктиг конференция болуп эртер.

Ук конференцияны Чоннарның эргелеринин Бүгү-делегей институту, КНО-нун Тарту хоорайда Удуртулга төвү, Эстонияның Шүүгү яамызының деткимче-биле органиастап турар. Анаа Эстонияның, Голландияның, АКШ-тың, Тайваньның, Тибеттин, Ингерманландияның болгаш Тываның, Бурятияның, Марий-Элдин, Татарстанның, Карачаево-Черкессияның, Удмуртияның, Чечняның база өске-даа национал девискээрлеринин эртемденнери киржир.

Бо конференцияга Тываны ТР-ниң Культура болгаш националдар айтырыгыларының яамызының чевүлекчизи политолог В.Б. Багай-оол төлээлээр. Ону КНО-да төлээлеттинмээн чоннарның болгаш нацияларның тускай организациязының удур-

тукчу даргазы дээрги Линнат Малл чалаан. Владимир Бариневич "Тыва чоннуң күрүнезинин сайзыралының үе-чадалары" деп илеткелди кылыр. Илеткелде Тываның төөгүзү болгаш амгы үеде байдалы, Россияның субъектилерин келир үеде улгаттырар талазы-биле федералдыг удуртулганың политиказы, ол байдалда Россияда национал субъектилеринин келир үезинин дугайында айтырыгларны чырыткан.

Эртем-практиктиг конференцияны делегаттары Таллинн хоорайның Ратушазына Эстон Республиканың президентизи дээрги Арнольд Рюитель-биле база ужуражыр. Олар ол хүннерде Эстонияның Хамаарышпас чорунун байырлалына база киржир.

Бистин корр.

Аьт чарыкчы, хүреш

(Төңүзү. Эгези 1-ги арында).

Тыва улустун эң ынак, көрүскенгюннэри бирээзи — аьт чарыкчыга анык аьттардан Торгалыгдан Сылдыс Донгактын доруг аьды эрткен. Улуг аьттар аразында чарышка база-ла Торгалыгдан Чимит Кууларның Калчан-Шилгизи бир дугаарында келген. Челер аьттар аразында 66 харлап турар Чаа-Суурнун хоочун малчыны Минчей-оол Түлүштүн кара аьды эрткен.

Байырлал анык база улуг

мөгелер аразында хүреш-биле доозулган. Анаа Өвүр, Сүт-Хөл, Тес-Хем, Кызыл кожуннардан база Моолдан мөгелер кээп киришкен. 68 анык мөгелер аразында хүрешке Солчурдан Аңгыр Куулар шүүлген, Хандагайтының мөгези Алена Монгуш үжүрлөшкен. Улуг мөгелерин хүрежинге Хандагайтының анык мөгези Аидыс Куулар Чимит Кууларны октааш, шүүл каан.

Бистин корр.

Фото-чуруктар—Тываның тоөгүзү

БУРУНГААР САЙЗЫРАЛ ТОДАРГАЙ

Кызыл хоорай 1914 чылда үндизилетинип тургустунган. Бии-Хем биле Каа-Хемниң каттышкан белдиринде күчлүг Улуг-Хемниң эгезин алган Азия диялтиң чиге төвүнге туттунуп эгелээн бо хоорай тозан чылдарның дургузунда таныттынмас кыл-

Кызыл — амгы үениң сайзыраңгай хоорайларының бирээзи. Ол — Тыва Республиканың үлетпүрүнүң, эртемийиң, культуразының төвү.

Каш он чылдар мурнунда Кызыл хоорайның бажыңнарын канчаар тудуп турганын, хоорай кандыг турганын, амгы үеде оң сайзыралын билип алыры кымга-даа солун болгаш ажыктыг.

1928 чылда Ленин кудумчузунга ийи каът ыяш бажыңны тудуп турганын фотограф В.Ермолаев тырттырып алган. Ол кандыг албан чериниң тудуу дээрзин автор айытпаан болган. Ындыг хевирлиг бажың амгы үеде бо кудумчуда чок болуп турар. Моон алырга ол бажыңны эде кылган азы бузуп каапкан хире. Бо чурукту көрген хоочуннар чүү бажың дээрзин тодарадып шыдаваан. Чурукту топтап көрүп оарга, тудугга хереглээр материалдарны белеткээн, ылаңгыя дашты хөйү-биле оваалап каан. Тергелиг ат турар, оң-биле тудуг материалдарын сөөртүп турганы илден. Тудугжулар хөй, олар чурукка тырттылары-биле бажың кырынче үнүп келген турар. Тудуг ажылынга ажыглаар кандыг-даа машина-техника көзүлбес.

Сөөлгү чылдарда Тываның тудуг индустриязы сайзыраан, тудугжуларның билии, мергежили

Ленин, 18 дыңнадып тур

Август 9-тан 16-га чедир республикага 73 кем-херек үүлгедишкиннери бүрүткеттинген: 4 өлүрүүшкүн, кадык-шылга аар хораны сагышты-биле чедиргенинден 2 киж и амы-тынындан чарылган, кадык-шылга аар хораны чедирген 9 таварылга, 2 күштээшкүн, 4 үптээшкүн, 1 дээрбечи, 22 оор чорук, наркотиктиг болгаш психотроптук бүдүмелдерни хоойлуга удур шыгжаан 16 таварылга болган.

Неделя дургузунда 7 орук озал-ондаа болган, аңаа 9 киж кемдээн, 3 киж амы-тынындан чарылган. Хоойлуга удур саткан эзиртир бүдүмелден 80 литрни хавырган.

Август 9. Чадаана хоорай. "Тойота-Марк-2" машинаның ээзи эзирик байдалга тургаш, орук кыдынынга кылаштап бар чораан Чадаана чурттуг хамаатыны тавараан.

Август 10-да билдинмес эр кижилер Ак-Довурак хоорайда Пушкин кудумчузунда бажыңның эжиин үрөп киргеш, оң ээзи херээжен кижини бижек-биле коргудуп тургаш, бажың эезин эттээш, оң 14 харлыг уруун күштеп чазарлаан.

дыр хөгжүп сайзыраан. Кызыл 1921 чылдың августа Тыва Арат Республиканың найысылалы, 1944 чылдың октябрьда Тыва автономнуг областың төвү, 1961 чылдың октябрьда Тыва АССР-ниң, 1990. чылдың декабрьда Тыва Республиканың найысылалы болган.

бедээн. Кызылдың хөй каът чуртталга бажыңнарын, культура, өөредилге, спорт, социал адырның албан черлерин тууйбугдан, демир-бетон калбак панельдерден техниканың күжү-биле тудуп турар болу берген. Ол дугайында бо чуруктан тодаргай-биле билип алыр силер.

1934 чылда Кызыл хоорайның бир кезээ кандыг турганын В.Ермолаевтиң бо чуруундан көрүп тур силер. Кара-кара хараганнар аразында бажыңнарын туткан, кудумчузун чаагайжыттынмаан, ында суглар ол-бо оңгарларда хөөлбектели берген чыдар, машина-балгат көзүлбес, ийи-чангыс аъттыг, чадап кижилер чоруур.

Үстүнде чурукта көргүскен Кызылдың ол кезээнде амгы найысылалдың сайзыралын бо чуруктан көөрүвүске, үндизини-биле чаарттыгын, эскерилген-дир. Моон алырга Кызыл шапкыны-биле сайзырап, өзүп турары тодаргай-дыр.

Материалды Таан-оол ХЕРТЕК белеткээн. Чуруктары Василий БАЛЧЫЙ-ООЛ хоолгалап чара тырттырган.

12-ниң хүнүнде Каа-Хем кожунунуң ИХК-зи Бояровка суурнуң чанында шөлге Сарыг-Септе чурттап турар 2 хамаатыны туткан. Оларның бирээзинден от хааржаанда суп каан наркотиктиг бүдүмел тывылган.

Ол-ла хүн дүнекиниң 2 шакта Ильинка суурда чурттап турар хамааты туттурган. Аңаа 4 кг 497 гр мак сывы чораан. Наркотиктиг бүдүмелди хавырган.

13, пятница. Кызылда Ровенская кудумчузунда бажыңның хериминде гараж иштинге Кызылдың 25 харлыг херээжен чурттакчызының өлүг мөчүзү тывылган. Каразыттырып турар кижилерни туткан.

14-те Бай-Тайга кожунунуң Шуй суурга ГАЗ-53 деп машина турган черинден хенертен шимчеп үнүттерге, кузовка турган бир хамааты артыкы борттан андарылгаш, ол-ла черинге амы-тынындан чарылган.

"Блокпост-Саяны-2004" операцияны чорудуп турар үеде шагдаа ажылдакчыларының август 15-те доктадылганы "Тойота-Карина" деп машинага 1 кг 233 гр гашиш тывылган. Бодун Түлүш деп адаттыгын 24 харлыг херээжен хамааты наркотиктиг бүдүмелди эки туразы-биле дужаап берипкен.

ТР-ниң ИХЯ-ның парлалга албаны.

"ТР-НИНҢ УЛУСТУҢ БАНКЫЗЫ" АКБ ААН

Кызыл хоорайның юбилейинге холбаштыр оң бүгү чурттакчыларыңга байыр чедирбишаан, банкының дараазында ачы-буянын ажыглаарың сүмелеп тур бис:

"УЛУС" ШЫГЖАМЫРЫ

Шыгжадырның хуусаазы 3 айдан өрү, чылда шыгжаткан акшазының 11 хуузун банк төлээр, баштай шыгжаткан акшанарга немелде шыгжамыры кирип болур силер, эң баштай шыгжадырның эге түңү 1000 рубль.

ХАМААТЫЛАРГА ДАРААЗЫНДА ПРОГРАММАЛАРГА ЧЭЭЛИНИ ТЫПСЫП ТУРАР:

"Автомашина садып алыгыңга"
Чээли тыпсырының хуусаазы 12 айдан 36 ай чедир, алган акшанарның 23-тен 26 чедир хуузун төлээр, баштай кириер дадывыры—автомашинаның өртээниң 24 хууздундан эвээш эвес болур. Бээр чээлиниң түңү 300 000 рубль чедир.

Чээлини 3 хүн иштинде кылып бээр. "ҮР АЖЫГЛААР БАРААННАР САДЫП АЛЫР ЧЭЭЛИ"

Чээли бээр хуусаазы 24 ай чедир, төлээр хуузу 24%, баштай кириер дадывыры бараан өртээниң 24 хууздундан эвээш эвес, 150 000 рубль чедир чээлини берип болур. Чээлини 2 хүн иштинде кылып бээр.

Силерни манап тур бис. Бистин адресивис:
Кызыл хоорай, Тыва эки турачылар кудумчузун, бажың, 18.
Ажылдаар чуруму: понедельниктен пятницага чедир, 9.00 шақтан 17.00 шақка чедир.

"ЭХНАТОН" БААЗА ЧААП ТУР

Бистин баазавыста дараазында чүүлдерни садып турар:
шоодай чигир 965 рубль, дээди, бирги сорттун далганы 410 рубль (шоодайны), оодурба — 98 рубль, чуурга — 15 рубль, консервалар — 12 рубльден өрү, карамель 34 рубльден өрү, шоколадтар — 55 рубльден өрү, печенье — 23,50 рубльден өрү, үнүш үзү 23 рубльден өрү, макарон кылыгылары — 13 рубльден өрү еркектиг, дус, шай, кофе, ижер суксуннар, балыктан продукциялар, «Морис» элбек.
Турар адресивис: Загородный, 19«а», Эхнатон» бааза, склад 3. Телефонуну 5-38-40.

ДАЧА САДЫП ТУР БИС

Ыраккы "Вавилон затонунда" 18 соток черде бажыңның, чунар-бажыңның, теплицалыг, суг дамчыдар черлиг, тарып каан катчимистиг дачаны садып тур бис (участокту ам-даа немей 12-18 соток улгаттырып ап болур арга бар). Мал тудуп өстүреринге база таарымчалыг.
Харылзажыр телефон: 1-17-83. Өртээ дугуржулга езугаар.

"ШЫН" СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистин эргим, ынак угбавыс, оолдун база кыстың авазы, чаптанчыг чаш уйнуунуң кырган-авазы **Алефтина Октяевна МОНГУШТУ** сөөлгү орукче үдежип, моральдыг база материалдыг деткимчени көргүскен В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының администрациязыңга, коллективинге, РФ-тиң театр ажылдакчыларының эвилелини Тыва салбырыңга, Кызыл-Мажалыктың №1 школазының, Культура ордузунуң коллективтеринге, ол ышкаш ырак-чооктан келген төрелдеринге, эштеринге чүрээвис ханызындан четтиргенивисти илереттивис.
Дуңмалары, уруглары.

ШЫН
e-mail:shyn@tuva.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.
РЕДАКЦИАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИЛДИСТЕР: ниибилел-политиктиг кылдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр кылдистер — 1-17-09.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама.
Тираж 9424. Чагыг 104.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; кооп сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортааки Сибирде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.
Херечиледий дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парлалга болгаш информация күркөмитединиң типографиязыңга парлаан (Кызыл, Щетиноян-Кравченко, 1).
Солунда парлаттыгын материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айытылган саннары болгаш еске-даа фактылары, дыңнадылганы дээш авторлар боттары харыылаар.